Komt dat zien!

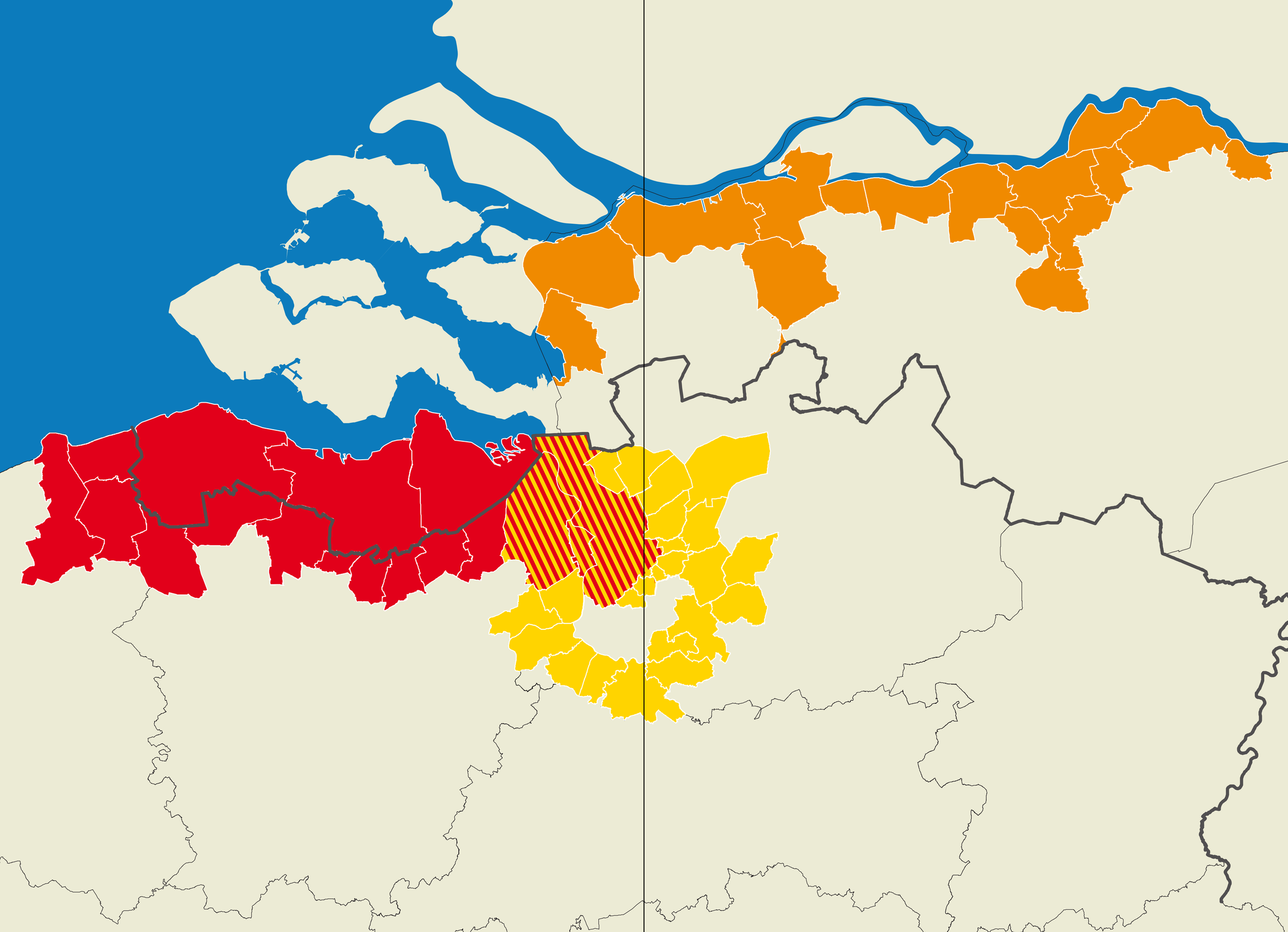
Staats-Spaanse Linies
Fortengordels rond Antwerpen
Zuiderwaterlinie

Vermarktingsstudie in het kader van Interreg IVA-project
Forten en Linies in Grensbreed Perspectief

Komt dat zien!

Staats-Spaanse Linies
Fortengordels rond Antwerpen
Zuiderwaterlinie

Vermarktingsstudie in het kader van Interreg IVA-project
Forten en Linies in Grensbreed Perspectief

Inhoud

DEEL 1 Oriëntatie 05

Inleiding & Leeswijzer 06
Samenvatting 08
Beknopte biografieën 10
Beknopte analyse van de markt 12

DEEL 2 Verhalen 16

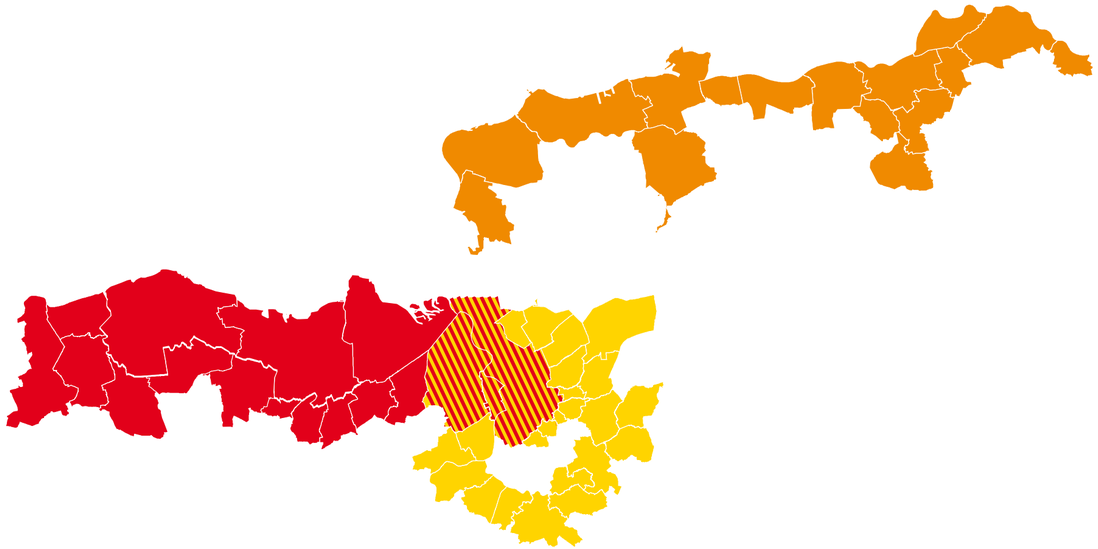
Staats-Spaanse Linies 19
Identiteit: Eeuwenlang strijdtoneel 21
Basisverhalen 23
Kleine verhalen 28

Zuiderwaterlinie 33
Identiteit: Scheiding tussen vriend en vijand 35
Basisverhalen 37
Kleine verhalen 42

Fortengordels rond Antwerpen 47
Identiteit: Antwerpen versterkt 49
Basisverhalen 50
Kleine verhalen 54

DEEL 3 Vertalen 58

Voorbeelden van vermarkting 61
Conclusies en advisering 90
Colofon 94

DEEL 1

Oriëntatie

Inleiding & Leeswijzer

In Vlaanderen en Nederland staan recreatie en toerisme de laatste jaren hoog op de agenda. Steeds meer oog is er voor de economische belangen van de vrijetijdssector en voor de kansen die het aanwezige erfgoed daarbij biedt.

De specifieke kracht en de kansen voor wat betreft het aantrekken van bezoekers, ziet men met name in de ‘eigenheid’ van het gebied. Wat onderscheidt de regio? Heeft het gebied iets te bieden dat bijzonder en authentiek is? Het antwoord op dergelijke vragen kan worden gevonden in de aanwezigheid van waardevol historisch erfgoed en aantrekkelijke flora en fauna.

Dat cultuurhistorisch erfgoed een grote rol speelt bij de (toeristische) ontwikkeling van een streek, heeft men in Antwerpen, Oost- en West Vlaanderen, Zeeland en in Noord-Brabant al geruime tijd begrepen. Het gebied ligt als het ware bezaaid met sporen uit het verleden – sommige goed bewaard, andere nauwelijks herkenbaar. Forten, schansen, redoutes, liniedijken, inundatievlaktes en sluizen, vertellen samen een indrukwekkend verhaal vol strijd, geweld, overwinning en overgave.
Naast de aanwezigheid van cultuurhistorisch erfgoed kenmerken de linies zich door de aanwezigheid van waardevolle natuur en landschappen. Verdedigingswerken, eens toneel van heftige strijd en geweld, zijn nu in veel gevallen bij uitstek vredige plekken. Er ontstaan natuurgebieden met een bijzondere ecologische meerwaarde en een diversiteit aan flora en fauna waar niet alleen de vleermuis of de boomkikker zeer goed gedijen. Soms is het voldoende om de keuze te maken de natuur haar gang te laten gaan. In andere gevallen helpen overheden en natuurbeschermers de natuur een handje. Aan waardevolle natuur en historisch erfgoed dus zeker geen gebrek. De vraag is alleen: Hoe kunnen deze grensoverschrijdende verdedigingslinies als een aaneenschakeling van elementen herkenbaar worden neergezet en ‘in de markt gezet’?

Aan het antwoord op het eerste deel van die vraag (het herkenbaar maken) wordt in het projectgebied al jaren hard gewerkt. Er is en wordt met name in (Zeeuws) Vlaanderen en Noord-Brabant al veel geïnvesteerd in het restaureren en toegankelijk maken van onderdelen van de linies. Ook in Antwerpen bestaan de nodige plannen voor reconstructie en ontsluiting van diverse forten.
Op een aantal locaties zijn hier ook al de eerste stappen gezet. Een logische volgende stap, is te kijken naar de ‘vermarkting’: wat is ervoor nodig om ondernemers en (toeristische) organisaties te stimuleren en te helpen de linies en forten als toeristisch product in de markt te zetten.

Die stap willen we zetten met deze vermarktingsstudie. Allereerst door verleden en heden van de drie ‘deelgebieden’ (de Staats-Spaanse Linies, de Zuiderwaterlinie en de Fortengordels rond Antwerpen) zeer beknopt weer te geven, als afbakening van ons studieonderwerp. Vervolgens leest u in dit eerste deel een samenvatting van de zgn. ‘zakelijke rapportage’, het toeristisch/economisch onderzoek door Leisure Result.

Deel 2 en 3 van deze vermarktingsstudie zijn gewijd aan ‘Verhalen & Vertalen’. De volgende hoofdstukken zijn een weergave van de verhaallijnen die aan de verschillende deelgebieden kunnen worden gekoppeld. Verhaallijnen die de identiteit van iedere linie verbijzonderen. Grote en kleine verhalen die het erfgoed verrijken en het ‘beleefbaar’ maken.

Het hoofdstuk dat volgt op de inventarisatie van verhaallijnen, zijpaden en inspirerende anekdotes, is gewijd aan ideeën voor vermarkting van de forten en linies. Hierin geven we handvatten voor vrijetijdsaanbod dat op en rond de linies kan ontstaan. Sommige van deze vermarktingsvoorstellen zijn zeer concreet, maar er zijn ook ideeën bij die veel ruimte laten voor nadere invulling door betrokken ondernemers en overheden.

Tenslotte gaan we kort in op de vraag: ‘Hoe nu verder?’ Met het ‘DNA van de linies’ voor ogen, met de vele verhalen in het hoofd en een (naar wij hopen inspirerende) lijst van mogelijke activiteiten en producten in de hand, moet het mogelijk zijn weer nieuwe stappen te zetten. Stappen die leiden tot een uitgebalanceerd grensbreed toeristisch product, dat kansen biedt mensen en organisaties met elkaar te verbinden. Een veelzijdig product dat een cultuurhistorische, maatschappelijke en economische meerwaarde geeft aan het grensgebied van Vlaanderen en Nederland.

Samenvatting

Zeeuws-, Oost-, en West-Vlaanderen, Noord-Brabant en Antwerpen hebben iets bijzonders gemeen. Vijandige expansiedrift, godsdiensttwisten en vrijheidsdrang in vroeger tijden hebben het gebied een bezienswaardige erfenis nagelaten.

Bezoekmotieven
De erfenis van het roerige verleden van de Lage Landen is her en der in het landschap en de steden terug te zien. Het zijn de (resten van) vele forten, linies en andere verdedigingswerken. Op zoek naar kansen om dit erfgoed beter 'in de markt' te zetten, zijn gedrag en wensen van consumenten/toeristen bekeken. Er blijken daarbij twee kansrijke doelgroepen te bestaan: inhoudelijk geïnteresseerden (merendeel senioren) en dagjesmensen op zoek naar een leuke 'beleving'. De motieven van deze potentiële bezoekers moeten een belangrijke leidraad vormen bij het ontwikkelen van activiteiten en producten rondom de linies en forten. Bovendien is duidelijk dat er (om voldoende attractief te zijn) op de locaties aanvullend aanbod nodig is in de vorm van horeca, fietsverhuur, souvenirs/streekproducten, etc.

Verhalen als kapstok
De 'stille getuigen' in de regio's rond de Belgische/Nederlands grens vertellen bijzondere verhalen, die het waard zijn door velen – binnen en buiten de streek – gehoord te worden. Verhalen die verwondering oproepen, die nieuwsgierig maken. Verhalen die inspireren méér te halen uit dit grensoverschrijdende unieke erfgoed. Elk deelgebied kent daarbij een eigen identiteit, die bij de promotie of 'vermarkting' van de betreffende linies en linie-onderdelen houvast biedt.

Het grensgebied van Zeeland en Vlaanderen kenmerkt zich door haar militair strategische ligging als eeuwenlang slagveld. Nauwelijks kreeg de streek de gelegenheid na de ene vernietigende strijd weer wat op te krabbelen, of de volgende mogendheid stond alweer klaar om een berg ellende over het land en de bewoners uit te storten. De Zuiderwaterlinie in Noord-Brabant laat zich in de kern zien als ultieme scheidslijn tussen noord en zuid én als verbindende culturele as, lopend van oost naar west. De identiteit van de Fortengordels rond Antwerpen is die van de steeds verdergaande pogingen de stad te versterken.

Vertalen naar producten
De grote en kleine verhalen die wij met de hulp van vele betrokkenen konden afleiden van het genoemde 'DNA' van de drie deelgebieden, nodigen uit verdere stappen te zetten in de vermarkting van dit grensbrede culturele erfgoed. Van een kleine anekdote over spoken, monsters en andere mysteriën rond de Zeeuws/Vlaamse forten, lijkt het slechts een kleine stap naar een fantasievolle game of spannende ontdekkingstocht. Eeuwenoude technische beschrijvingen en tekeningen van de bouw van een fort kunnen aanleiding zijn voor een boeiende expositie(route) met oude tekeningen en hierop geïnspireerde moderne grafiek.

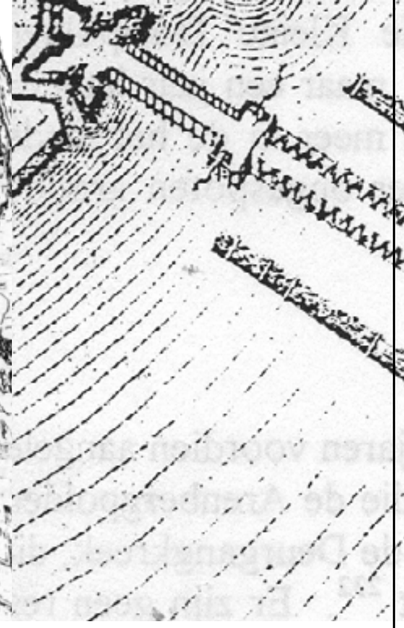
Hoe verder?
De vermarkting van de vele forten en verdedigingslinies stelt de diverse provincies de komende tijd voor een uitdaging. Een uitdaging die voor een deel bij voorkeur in samenwerking aangegaan moet worden, maar die anderzijds ook vraagt om een regionale aanpak. Er moeten gezamenlijk eenduidige marketingmiddelen worden ontwikkeld en er zijn duidelijke keuzes nodig over al dan niet (verder) restaureren en ontsluiten. Welke forten krijgen een onthaalfunctie en hoe brengen we daar voor de bezoekers een duidelijke lijn in aan?

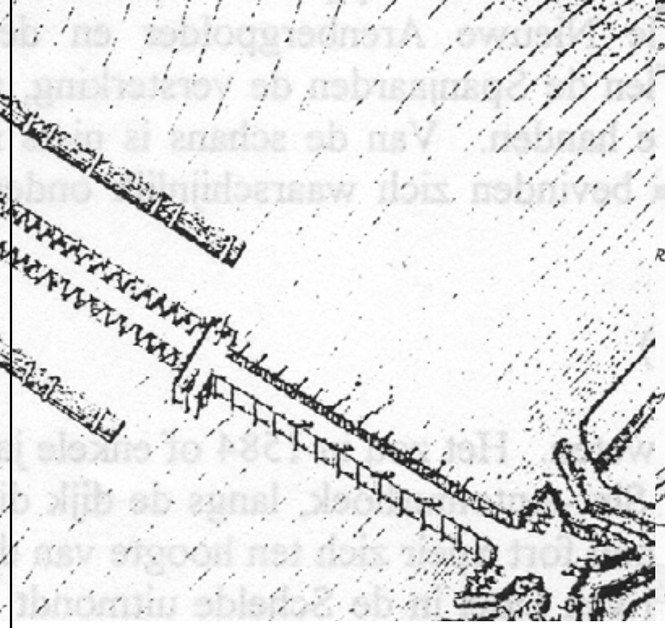
Als het gaat om de productontwikkeling geldt dat niet alleen samenwerking met lokale/provinciale (semi) overheden, waterschappen en toeristische organisaties gezocht moet worden, maar dat ook zeker commerciële bedrijven een belangrijke rol kunnen gaan spelen in een succesvolle vermarkting.

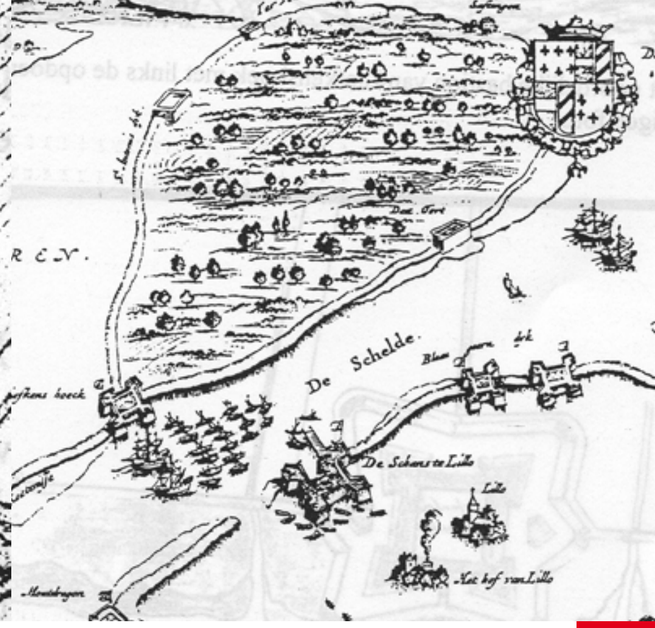
Inhoudelijk gezien zal in het gebied van de Staats-Spaanse Linies met name ingezet moeten worden op enkele parels. De interessante artefacten tussen deze parels worden bij voorkeur in 'behapbare' delen gehakt en duidelijk met elkaar in verbinding gebracht. Ook in Brabant zal met name ingezet moeten worden op het versterken van een aantal aantrekkelijke sites van de Zuiderwaterlinie; met name de vestingsteden lenen zich hier goed voor. Van daaruit kan men in het omliggende landschap de minder opvallende linie-onderdelen ontdekken. Antwerpen moet de uitdaging met name zien in het aantrekkelijker en toegankelijker maken van (enkele van de) forten.

Stimulans
De afgelopen maanden hebben tientallen betrokkenen in de drie regio's met hun bevlogenheid, prachtige verhalen en boeiende visies laten zien dat er een veelbelovende toekomst is weggelegd voor het tastbare verleden van de Lage Landen. Hopelijk is deze studie, samen met de Linieconferenties, een extra stimulans voor beleidsmakers, ondernemers, toeristische organisaties, historische kringen en gepassioneerde individuen. Een stimulans om succesvol vervolg te geven aan de vele inspanningen die tot nog toe zijn verricht om de forten en linies de plek te geven die zij verdienen.

Beknopte biografieën

Met de vermarktingsstudie Forten en Linies in Grensbreed Perspectief richten wij ons op drie deelgebieden (en waar mogelijk hun onderlinge samenhang en grensoverschrijdende kwaliteiten):

1. De Staats-Spaanse Linies
2. De Zuiderwaterlinie
3. De Fortengordels rond Antwerpen

Hieronder geven we per deelgebied een beknopte biografie.

De Staats-Spaanse Linies

Het landschap in het grensgebied tussen Zeeland, Vlaanderen en ten noorden van Antwerpen barst van de sporen uit het woelige verleden van de streek.

Eeuwenlang strijd
Tijdens de Tachtigjarige Oorlog of De Opstand (1568-1648) en de Spaanse Successieoorlog (1701-1714) werd in het grensgebied van Zeeland en Vlaanderen en aan de Schelde ten noorden van Antwerpen een groot aantal verdedigingswerken gebouwd door zowel de Spanjaarden als de opstandige Hollanders (de 'Staatsen'). Tijdens latere conflicten werden nog een aantal verdedigingswerken bijgebouwd aan beide zijden van de grens die tot de Staats-Spaanse Linies worden gerekend (bijvoorbeeld tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog). Verschillende forten werden ook hergebruikt tot in de eerste en tweede Wereldoorlog. Overigens is de naam Staats-Spaanse linies geen historische naam.

Lange weg naar vrede
Door de forten, schansen en vestingsteden te verbinden met dijken, ontstond de mogelijkheid het gebied vóór de dijk onder water te zetten om zo de vijand tegen te houden. Om een gebied op deze manier te 'inunderen', werden dijken doorgestoken of maakte men (indien van toepassing) gebruik van inundatiesluizen. Mede dankzij deze verdedigingstactiek wisten de Staatsen de Spanjaarden tijdens de Opstand na een lange bloedige strijd van zich te houden. Ook in latere oorlogen deden de linies nog dienst, zoals in de Oostenrijkse successieoorlog, bezetting door Napoleon, de Belgische opstand en de eerste en de tweede wereldoorlog.

Wat is er nog zichtbaar?
In de grensstreek tussen Zeeuws-Vlaanderen en België zijn nog verrassend veel overblijfselen te vinden van de Staats-Spaanse Linies. Sommige van de bijna 200 elementen zijn alleen voor kenners te onderscheiden. Maar er zijn ook nog veel goed herkenbare (resten van) forten, vestingstadjes, schansen en liniedijken. Samen vormen zij een uniek cultuurlandschap, bieden zij de natuur een bijzonder onderkomen en vertellen zij het verhaal van een verleden vol rampspoed en strijd.

De Zuiderwaterlinie

De Zuiderwaterlinie is de (niet-historische) naam die in dit boek wordt gebruikt voor het Brabantse gedeelte van de Zuider Frontier die van Sluis naar Grave liep. Begin 18e eeuw werden deze vestingsteden, forten, schansen en redoutes door middel van inundaties aaneengeregen door Menno van Coehoorn.

Brabant als buffer
De Tachtigjarige Oorlog verdeelt na bloedige veldslagen en wisselende belegeringen het oude Hertogdom Brabant in een Staats en een Spaans deel. Noord-Brabant (Staats) krijgt de functie van buffer tussen het Spaanse zuiden en de Republiek der Nederlanden. Nadat de Zuiderwaterlinie nog eind 18e eeuw ter verdediging tegen de Fransen is ingezet, raakt de linie in verval. In West-Brabant gebruiken de Duitsers in WOII nog wel delen van de linie bij de aanleg van hun 'Atlantikwall'.

Wat is er nog zichtbaar?
De meer opvallende elementen van de Zuiderwaterlinie in Noord-Brabant, zoals aarden wallen, militaire gebouwen en liniedijken, zijn met name nog terug te vinden in en rond de vestingsteden (o.a. Den Bosch, Breda, Willemstad, Heusden). Daartussen liggen in veel gevallen nog altijd de voormalige inundatievlakten. Veel van deze linie-elementen zijn niet alleen als cultureel erfgoed en als natuurgebied, maar ook als mogelijke oplossing voor de zogenoemde wateropgave zeer waardevol.

De Fortengordels rond Antwerpen

Antwerpen is altijd een zeer belangrijke (haven)stad geweest door de strategische ligging aan de Schelde. De controle over de wereldstad Antwerpen is sterk verbonden met de ontwikkeling van de Staats-Spaanse Linies in het Zeeuws/Vlaamse grensgebied. Daar speelde zich tenslotte vele decennia lang de strijd af om heerschappij over de Schelde en daarmee over Antwerpen.

De vesting Antwerpen
Bij elke stadsuitbreiding (en bij nieuwe militaire ontwikkelingen) werd de verdediging van de stad verder versterkt. De bouw van de Spaanse Omwalling (in Italiaanse stijl) op de plek van de huidige leien, maakt Antwerpen halverwege de 16e eeuw tot een imposante vesting.
Tot het midden van de 19e eeuw lagen rond Antwerpen enkele losse forten, gericht op de verdediging van de Schelde. Met de opkomst van Napoleon werd besloten een kring van (kleine) forten rond de stad aan te leggen (de Fortjes 1-7).

Nationale vluchtplek
Toen Antwerpen in 1859 toevluchtsoord werd voor leger en regering (Nationaal Reduit), werd rond de stad de Brialmont-omwalling aangelegd met een gordel van acht forten, later aangevuld met enkele forten en schansen en na 1906 gevolgd door een tweede fortengordel. De omwalling is afgebroken, maar de (meeste) betonnen forten zijn er nog.

Wat is er nog zichtbaar?
De Spaanse Omwalling in Antwerpen is in 1870 afgebroken. Rond de stad is nog wel veel van het militair erfgoed terug te vinden. Diverse forten zijn nog (redelijk/goed) intact, sommigen zijn gerestaureerd en hebben een nieuwe functie gekregen zoals bezoekerscentrum, recreatie/sportlocatie, natuur/parkgebied. De Antitankgracht ten oosten van de stad is inmiddels een belangrijk natuurverbindingsgebied.

Beknopte analyse van de markt

Belangrijk onderdeel van de vermarktingsstudie is het onderzoek naar recreatief/ toeristisch vraag en aanbod.

In dit hoofdstuk wordt een samenvatting gegeven van de belangrijkste onderdelen van de zakelijke rapportage die als onderbouwingsdocument heeft gediend voor de ontwikkeling van dit boek *.

Macrotrends en ontwikkelingen
De maatschappij is in ontwikkeling en dat heeft zijn effecten op de vrijetijdssector. De afgelopen tijd heeft de sector echter voornamelijk te kampen gehad met de gevolgen van de economische recessie. Consumenten en daarmee vrijetijdsbesteders, houden de hand sneller op de knip, maar niet voor iedereen is dit een negatieve ontwikkeling. Men recreëert dichterbij huis en kiest daardoor vaker voor goedkope activiteiten zoals wandelen. Deze lagere reisbereidheid heeft, naast de economische argumenten, tevens te maken met de toenemende congestie op de wegen. Men denkt steeds minder in reisbare kilometers maar denkt in reisminuten. Daarnaast heeft men het steeds drukker waardoor activiteiten met een kortere tijdsduur populairder worden, maar wat ook zeker tot gevolg heeft dat men steeds kritischer kiest. Opvallen en onderscheiden is daarom van belang.

Een belangrijke kans ligt in een niet te miskennen demografische ontwikkeling: de vergrijzing komt eraan en zal zeer zeker een stempel drukken op het vrijetijdsgedrag van de gemiddelde Nederlander of Belg. De vrijetijdssector is genoodzaakt hierop in te spelen, de vergrijzende markt is immers een interessante markt; ouderen hebben over het algemeen meer geld en meer tijd te besteden. Daarbij is ook zeker de toenemende interesse in de eigen omgeving een interessante ontwikkeling voor de vermarkting van de linies. Hoewel de markt aan de vraagzijde voor monumenten, archeologische en oudheidkundige objecten daalt, kenmerkt deze markt zich juist door een hoge reisbereidheid. Deze hoge reisbereidheid zorgt voor een groot primair verzorgingsgebied waar potentiële bezoekers in wonen. Uitdagingen liggen in het trekken van de bezoekers, het houden van de bezoekers en het stimuleren dat bezoekers meer besteden.

De markt voor de linies
De markt voor de producten die op of rond de linies ontwikkeld kunnen worden, valt uiteen in twee delen. Deze twee deelmarkten hangen sterk samen met de motieven waarmee mensen de linies bezoeken. De ene groep is inhoudelijk geïnteresseerd en zal bereid zijn om grote afstanden af te leggen om alle interessante onderdelen te bekijken. De tweede groep heeft andere motieven: men wil een leuk dagje uit en zoekt een reisdoel waar iets te doen, te leren of te beleven valt. De linies vallen daarmee in dezelfde categorie als kastelen, dierentuinen, en attractieparken. Voor deze doelgroep geldt dat de mate van attractiviteit sterk samenhangt met de bereidheid die men heeft om grote afstanden af te leggen. Met andere woorden: als een locatie of activiteit matig attractief is, heeft deze vooral een lokaal en regionaal verzorgingsgebied. Is een locatie of activiteit daarentegen zeer attractief, dan neemt de reisbereidheid snel toe en wordt het verzorgingsgebied navenant groter.

Wandelen en fietsen zijn voor de inwoners van de liniegebieden belangrijke activiteiten: hier moet bij de productontwikkeling rekening mee gehouden worden. De wandelaars en fietsers zijn hele grote doelgroepen in aantallen. Zij vinden aantrekkelijke reisdoelen en leuke leerzame rustpunten interessant. Ook kunnen zij opvallende zaken in het landschap waarderen. De combinatie van rustpunten en horeca is van belang.

De vakantiegangers zijn kort in een gebied en zoeken afwisselende dagjes uit. Gelet op de focus op kusttoerisme voor Zeeland en Vlaanderen zijn zij ook geïnteresseerd in *all weather* activiteiten. Zij zullen eerder bereid zijn om grotere afstanden af te leggen voor een leuke attractie of belevenis. Hun focus op de regiospecifieke informatie zal iets groter zijn: dit is immers hun vakantiegebied.

Het potentieel
De berekeningen ten aanzien van het bestedingspotentieel laten zien dat deze een veelvoud zijn van de geïnvesteerde budgetten voor restauratie. Door toeristisch aanbod te creëren kunnen er aanzienlijke bestedingen van toeristen en recreanten naar de liniegebieden worden getrokken. De forten en linies bieden hier dan ook een ideaal decor voor. Dit betekent dat er bij het ontwikkelen van aansprekende producten dus gerekend kan worden op een hefboomeffect: de spin off van de restauraties en de fysieke en informatieve ontsluiting zal dan in economische zin de som van de in restauraties geïnvesteerde bedragen overtreffen. Hierbij valt op dat de economische potentie van de inwoners van de gebieden rond de linies vele malen groter is dan het potentieel uit toerisme. Het interesseren en informeren van de inwoners is daarmee minstens zo belangrijk als de communicatie richting verblijfsrecreanten.

Consequenties voor productontwikkeling
De bezoekmotieven zijn van belang bij het ontwikkelen van producten: hoe groter het verzorgingsgebied, hoe minder vaak een bezoeker naar de locatie of activiteit zal komen. Dat betekent dat het geboden product relatief statisch kan zijn en niet vaak aangepast hoeft te worden. Hoe kleiner het verzorgingsgebied, hoe meer herhalingsbezoek en hoe meer er dus geïnvesteerd zal moeten worden in afwisselende programmering en productaanpassingen om de bezoekersstroom op gang te houden.

Bij elk te ontwikkelen product is een fort of een linie voor het merendeel van de bezoekers een thema of decor voor hun vrijetijdsbesteding. Naast inhoudelijke informatie en de beleving van bijvoorbeeld de grootsheid van een fort zal er dus altijd aanvullend aanbod nodig zijn: horeca, overnachtingsmogelijkheden, fietsverhuur, mogelijkheden voor winkelen of andere aanvullende activiteiten.

* Indien gewenst is nadere informatie betreffende het totale zakelijk rapport op te vragen via de Provincie Zeeland, de Provincie West-Vlaanderen, de Provincie Oost-Vlaanderen, de Provincie Antwerpen of de Provincie Noord-Brabant. Voor adressen zie de colofon achterin dit boek.

Bevindingen zakelijke rapportage

Samenvatting

Doelgroep
_ Dagjesmensen die in de regio van de linies wonen.

Bezoekmotief
_ Wandelen, fietsen: men zoekt een leuk reisdoel of pleisterplaats;
_ Meer over de omgeving te weten willen komen;
_ Geïnteresseerd in de geschiedenis van de eigen woonomgeving;
_ Leuke belevenissen dicht bij huis;
_ Lage reisbereidheid, geen interesse in veel informatie over hetzelfde onderwerp.

Passend product
_ Kleinschalige horeca;
_ Informatiepanelen;
_ Informatie in lokale kranten en andere uitingen;
_ Evenementen;
_ Routes langs de elementen van de linies;
_ Slapen in een fort;
_ Product moet dichtbij huis en makkelijk beleefbaar zijn;
_ Veel afwisseling in het aanbod want men komt vaak.

Doelgroep
_ Toeristen die op vakantie zijn in de regio.

Bezoekmotief
_ Leuke dagbesteding, vermaak, beleving;
_ Iets leren over de omgeving;
_ *All weather* attractie;
_ Hogere reisbereidheid;
_ Relatief weinig interesse in veel informatie over hetzelfde onderwerp.

Passend product
_ Hogere attractiewaarde (men komt van verder);
_ Invulling kan statisch zijn, weinig herhalingsbezoek;
_ Bezoekerscentrum;
_ Evenementen;
_ Seizoens- en streekproducten;
_ Het fort als vakantielocatie;
_ Doelgroepgerichte rondleidingen;
_ Horeca;
_ Informatiepanelen;
_ (Wandel- en fiets)routes.

Doelgroep
_ Specifiek geïnteresseerden.

Bezoekmotief
_ Informatie verzamelen over de forten en linies;
_ Geïnteresseerd in details, wil veel informatie hebben en wil meerdere forten en linies bezoeken;
_ Hogere reisbereidheid.

Passend product
_ Rondleidingen;
_ Lezingen;
_ Boeken en landkaarten;
_ Bijzondere producten als rondvluchten en toertochten;
_ Educatieve activiteiten;
_ Horeca;
_ Informatiepanelen;
_ (Wandel- en fiets)routes.

Staats-Spaanse Linies

Eeuwenlang strijdtoneel om de heerschappij en controle over de waterwegen.

De Zuiderwaterlinie

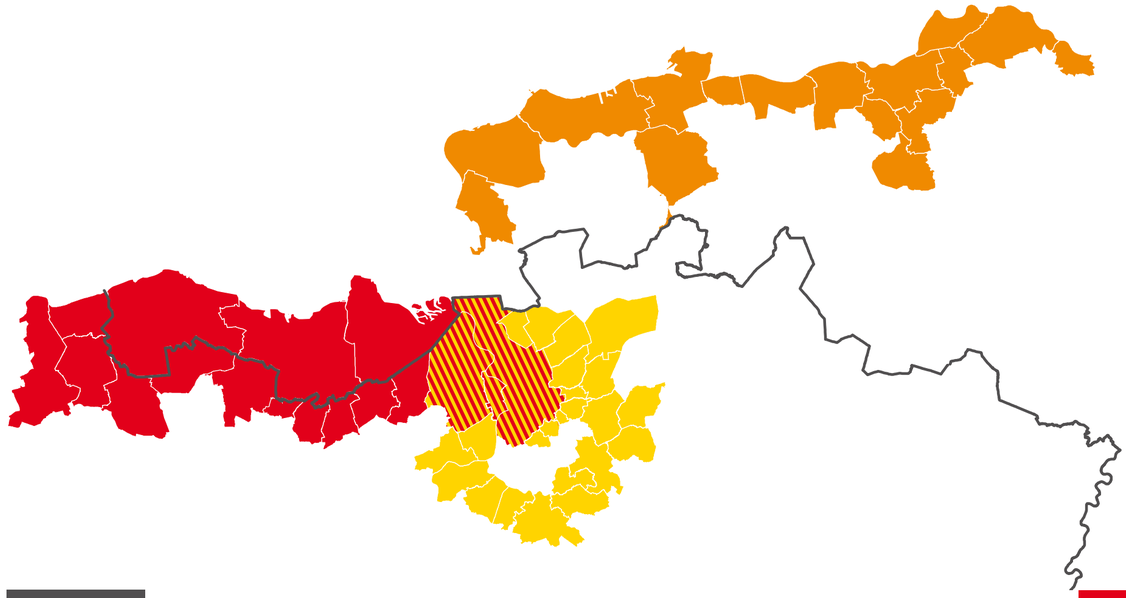
De scheiding tussen vriend en vijand.

De linie als cultuurhistorische as.

De Fortengordels rond Antwerpen

Antwerpen versterkt.

Strategische nederzetting groeide steeds groter en sterker.

DEEL 2

Verhalen

Deel 2 van deze studie is gewijd aan de bepaling van de verhaallijnen.

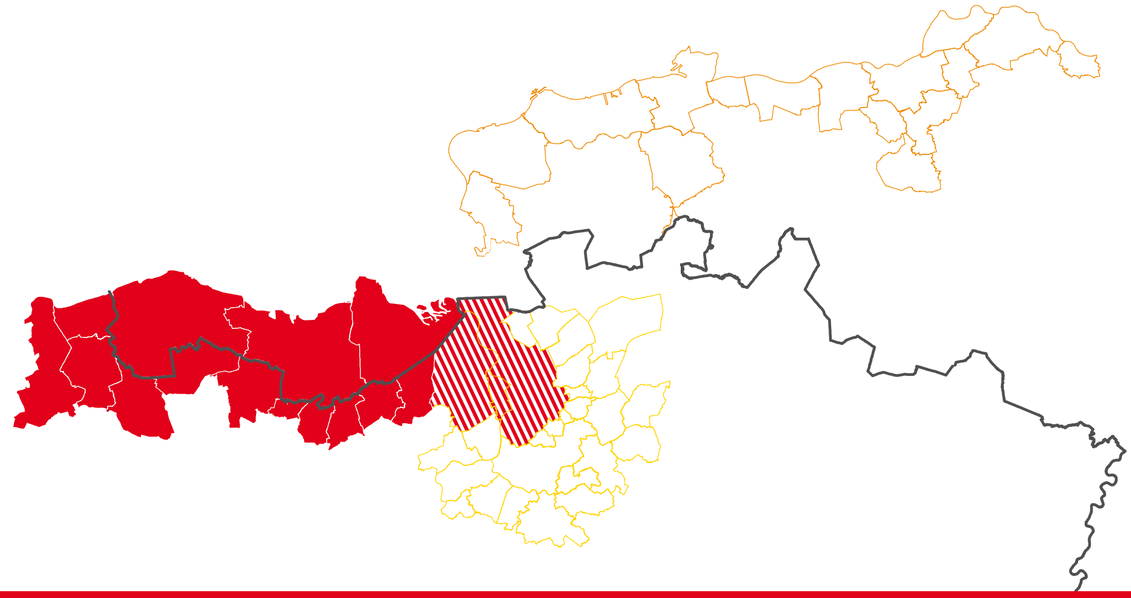
Om te komen tot een vermarktingsstrategie, hebben we een ‘kapstok’ nodig om de vele ideeën, projecten en reeds bestaande activiteiten rond de linies en forten in de drie betreffende regio’s aan op te hangen. Voor deze studie hebben wij ons gericht op de verhalen van de losse deelgebieden die elkaar overigens regelmatig overlappen.

De ‘verhalenkapstok’ bestaat per regio uit:
a. Identiteit: het centrale thema
b. Drie tot vijf basisverhalen
c. Diverse kleinere/lokale verhaallijnen

a. Identiteit
Tijdens de zoektocht naar de verhaallijnen van de drie deelgebieden, werd duidelijk dat er redelijk veel overlap zit tussen de drie gebieden. Daarom hebben we naast de basisverhalen per regio een bepaald accent gelegd, waarmee de identiteit van de linies/forten in dat betreffende deelgebied is benoemd.

b. Basisverhalen
Per regio zien we dat 3 tot 5 basisverhalen zich uitkristalliseren aan de hand van het onderzoek en de gesprekken met betrokkenen. Deze basisverhalen verschillen enigszins (maar niet heel veel) per regio. Elk basisverhaal kent diverse zijtakken en haakjes, waaraan weer de ‘kleinere’, lokale verhalen opgehangen kunnen worden.

c. Diverse verhaallijnen (kleine verhalen)
Naast de grote, overkoepelende basisverhalen, zijn we tijdens onze zoektocht heel wat kleine geschiedenissen, anekdotes, streekverhalen, etc. tegengekomen, die ter inspiratie kunnen dienen, of aanleiding kunnen zijn voor overheden en ondernemers om nieuwe activiteiten en producten rond de linies te ontwikkelen.

Staats-Spaanse Linies

Identiteit Staats-Spaanse Linies:

Eeuwenlang strijdtoneel

Het grensgebied van Vlaanderen en Zeeuws-Vlaanderen is vanwege de militair-strategische ligging eeuwenlang speelveld geweest van het steekspel tussen de Europese grootmachten. Frankrijk, Engeland, Spanje, Duitsland (WOI en WOII) en de Republiek: allemaal aasden ze op deze strook vlak en nat land.

Inzet van die verbeten strijd was de heerschappij over de Lage Landen en (daarmee) de controle over de waterwegen naar de belangrijke (Vlaamse) handelssteden.

Het resultaat van dit eeuwenlange strijdgewoel zie je vandaag de dag nog overal terug in het landschap van de grensstreek: een reeks van vestingsteden, fortificaties, wallen, andere versterkingen en inundatiegebieden. In totaal bijna 200 objecten! Samen vormen zij een stelsel van verdedigingslinies, in meerderheid aangelegd en vernieuwd in de periode van 1580 tot 1800 (Napoleon). Maar ook voor wat betreft de vorming van de culturele identiteit in het grensgebied is dit roerige verleden van cruciaal belang geweest en speelt zij nog altijd een grote rol. Plunderingen, hoge belastingen, veldslagen, religieuze tweedeling, dwangarbeid, overstromingen, ziekte en verderf hebben de streek en de mensen eeuwenlang enorm veel ellende bezorgd.

Vanuit Nederlands perspectief zijn de Staats-Spaanse Linies een herinnering aan misschien wel de meest wezenlijke fase uit de ontstaansgeschiedenis van Nederland en België. Met name voor Vlaanderen staan zij symbool voor het lot van ‘Europees slagveld’ dat het Vlaamse land eeuwenlang beschoren is geweest.

Basisverhalen

Als vier belangrijkste basisverhalen die samen de kern van de Staats-Spaanse Linies weergeven, onderscheiden wij:

1. **Linies en landschap**
2. **De grillige grens**
3. **Religieuze scheidslijn**
4. **Natuur/geweld**

Basisverhalen

1 Linies & Landschap

Kenmerkend voor het gebied van de Staats-Spaanse Linies is dat er niet alleen een laag van militaire objecten aan het landschap is toegevoegd, maar dat omgekeerd de militaire acties ook grote invloed hebben gehad op vorming van het landschap.

Door militair ingrijpen (denk aan de jarenlange inundaties) kon de zee ongemoeid ver in het land doordringen. Het in- en uitgaande zeewater sleet de bestaande kreken uit en vormde nieuwe kreken en doorbraken. Nog altijd zie je her en der in het Vlaams/Zeeuwse grensgebied de getuigen van dit voormalige getijdenlandschap, in de vorm van kreken en smalle geulpolders. Zij maken het mogelijk de samenhang tussen het liniesysteem uit te leggen, zelfs nu eeuwen later het landschap sterk veranderd is.

De verdediging van het land werd dus bepaald en geholpen door de bestaande geografische omstandigheden (hoog/laag, nat/droog land). Maar het landschap werd ook aangepast om de verdediging beter te kunnen voeren.

Eén grote watervlakte
Hoe werkte dat? Om te beginnen zetten de opstandige watergeuzen eind 16e eeuw grote delen van het gebied van de Staats-Spaanse Linies onder water, om zo de oprukkende Spaanse legers tegen te houden. Het is moeilijk voor te stellen, maar door die inundaties was er rond 1600 weinig meer over van het gebied dat nu Zeeuws-Vlaanderen heet. Een paar eilandjes en wat steden in het westen waren nog droog, maar voor de rest was het gebied van de Staats-Spaanse linies één grote watervlakte met hier en daar een kerktoren en wat huizen en dijken. Bij eb was het een uitgestrekt moeras- en schorrengebied, doorsneden met geulen. Twee keer per etmaal stroomde de vloed binnen. Het grootste deel van het gebied werd onbewoonbaar en het ‘oudland’ met haar dorpen verdween in de golven.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) was er even de rust en de tijd om grote delen van het ondergelopen gebied weer te bedijken en in te polderen. Het ingepolderde oudland werd herverkaveld en al gauw ontstond hier weer wat leven.

Maar die opbouwfase duurde niet lang. Direct na 1621 werden opnieuw grote delen van de frontierzone onder water gezet om de Spanjaarden tegen te houden. Tegen de tijd dat de vrede werd gesloten (1648), was een compleet nieuw landschap ontstaan door de werking van het getij. Vrijwel direct legde de bevolking zich met man en macht weer toe op drooglegging, dichten van oude dijken, opwerken van nieuwe dijken en inpoldering.

Getekend landschap
De oorspronkelijke hoogteverschillen zijn door de inundaties, afzettingen en herdijkingen grotendeels verdwenen. Maar op veel plaatsen kun je nog altijd zien hoe het landschap is gevormd in de voorgaande eeuwen. Het begon allemaal met een uitgestrekt schor, opgebouwd door de zee. Door menselijke ingrepen als bedijking en ontginning, inundaties en herdijking, kent het gebied van de Staats-Spaanse Linies vandaag de dag een zeer gevarieerd geheel van duidelijk herkenbare landschapstypes.
Ook de verdedigingswerken zelf lieten heel wat sporen na in het landschap (zie bijvoorbeeld de luchtfoto bovenaan deze pagina)

Basisverhalen

2 De grillige grens

Het verhaal van de Staats-Spaanse Linies is onmiskenbaar grensoverschrijdend. De verdedigingswerken zijn de stille getuigen van de heftige strijd om de heerschappij in de Lage Landen.

De grillige grenslijn tussen Zeeuws-Vlaanderen en België landen is grotendeels bepaald door de militaire stellingen van de 16e en 17e eeuw.

Tegen het einde van de 16e eeuw was het zelfbewustzijn van vooral de Hollandse en de Zeeuwse gewesten zodanig gegroeid dat de ‘Republiek der Verenigde Nederlanden’ ontstond. Het hoogste gezag hierin werd gevormd door de Staten Generaal, de soldaten van de Republiek vormden het Staatse leger.

Verbroken banden
Tientallen jaren lang lagen de Staatse troepen tegenover die van de Spaanse koning en woedde er een felle strijd in het gebied waar nu de grens tussen Zeeuws-Vlaanderen en België ligt. In 1645 kwam door de verovering van Hulst ook het meest oostelijke deel van Vlaanderen in Staatse handen. De Staatsen hadden hun doel bereikt: consolidatie van de zuidgrens en controle over de Schelde (en daarmee de mogelijkheid de haven van Antwerpen af te sluiten van de zee). Nog langer oorlog voeren leek niet zinvol, dus werden de onderhandelingen gestart.

Tot 1648 (Vrede van Münster) gingen de machtsverhoudingen in Staats-Vlaanderen gelijk op met de verovering of het verlies van vestingen. Het was een uitgesproken frontiergebied, dat wil zeggen een gebied waar invloedssferen elkaar overlappen.

Bij de Vrede van Münster werd de grens bepaald tussen de vrijgevochten Lage Landen en het Spaanse Rijk. De frontlinie uit de Tachtigjarige Oorlog werd staatsgrens. Hoe die precies liep kostte overigens nog 15 jaar onderhandelen. De grens werd in het verdrag van de Vrede van Münster maar summier beschreven en dat gaf de nodige onduidelijkheid. Pas in 1664 kwam men tot een definitieve vaststelling tussen het deel van Zeeuws-Vlaanderen dat onder de Republiek viel (Staats-Vlaanderen) en het Spaanse deel (de ‘Spaanse Nederlanden’). Deze grens volgde voor een belangrijk deel de oude liniedijken, zoals die van de Linie tussen Hulst en Sas van Gent. Zij werd vastgesteld van fort tot fort, over linies en waterlopen.

De forten en versterkingen uit de tijd van de Spaanse successieoorlog zijn minstens zo belangrijk geweest voor wijzigingen in de grenslijn. Bijvoorbeeld bij het Zuiderfrontier, aangelegd door Menno van Coehoorn en de Bedmarlinie, aangelegd door de Markies van Bedmar. De inplanting van deze twee tegenover elkaar liggende linies is toen ook door de toenmalige grens bepaald en heeft nog wat wijzigingen in de grens teweeg gebracht. De Staats-Spaanse Linies staan zo symbool voor het startpunt in de ontwikkeling van twee onafhankelijke staten.

Basisverhalen

3 Religieuze scheidslijn

Een derde verhaal dat niet onvermeld kan blijven als het om de kern van het thema Staats-Spaanse Linies gaat, is het verhaal van de scheiding tussen religies.

De religieuze sporen die de Tachtigjarige Oorlog heeft getrokken in Zeeuws-Vlaanderen zijn nog lang niet uitgewist en lopen vaak parallel aan de geografische omstandigheden. Op enkele plaatsen valt de scheiding letterlijk af te lezen aan een aarden wal of voormalige linie uit de Tachtigjarige Oorlog.

Protestant vs. Rooms
De Tachtigjarige Oorlog was zowel vrijheidsstrijd als godsdienstoorlog. De opstand tegen de Spaanse overheerser was óók een opstand tegen de Roomse leer, die geen enkele andere opvatting toeliet (op straffe van de marteldood). Tijdens de Beeldenstorm van 1566 deed het volk zich massaal tegoed aan de rijke voorraden van de kloosters en abdijen en sloeg alles wat Rooms was kort en klein. Vanuit Walcheren werden schepen vol protestantse immigranten aangevoerd. Het resultaat hiervan is vandaag nog zichtbaar, zeker in Axel waar twee grote gereformeerde kerken staan. De watertoren in Axel geeft precies de scheiding tussen de twee geloven aan: vanuit Axel gezien, kom je direct na de toren in het katholieke land terecht.

Immigratie
De Zuidelijke Nederlanden worden een land van kloosters en roomse kerken en zullen dat tot ver in de 20e eeuw blijven. De protestanten in dit gebied maken massaal gebruik van de mogelijkheid die hen wordt geboden binnen vier jaar te vluchten naar het protestantse noorden. De enorme bloei die de Verenigde Provinciën hebben doorgemaakt op economisch en cultureel vlak is voor een deel te danken aan de immigratie van deze honderdduizenden vaak hoog ontwikkelde vluchtelingen die hun geboorteland om hun geloof moesten ontvluchten.

Staatskerk
Een belangrijk gevolg van de tekening van de Vrede van Münster, was dat het ‘Nederduits Gereformeerde geloof’ de staatskerk van de Republiek werd. De katholieken werden in het Noorden getolereerd, maar moesten tot 1795 gebruikmaken van zogenaamde ‘schuilkerken’.

Tot op de dag van vandaag zijn de religieuze verschillen nog merkbaar, al is er ook wel sprake van verwatering van de scheiding zoals in havenstad Terneuzen. Een groot deel van de Staats-Spaanse Linies is katholiek en er zijn protestantse enclaves – over het algemeen de plekken waar in de 16e en 17e eeuw de Hugenoten neerstreken. Nog altijd voel je verschil in de volksaard. Maar de katholieke bakker is verdwenen, en als katholieke jongen kun je door het protestantse Axel fietsen zonder bekogeld te worden.

Basisverhalen

4 Natuur/geweld

De verdedigingswerken, ooit het toneel van heftige strijd en geweld, zijn nu in veel gevallen bij uitstek vredige plekken.

Het ecologische verhaal van de linies spitst zich toe op de forten als (toekomstige) waardevolle stapstenen voor flora en fauna en liniedijken en kreken als lijnvormige verbindingselementen. Oftewel: hoe de natuur bezit neemt van ‘onneembare’ vestingen en forten.

Toen de forten, schansen en liniedijken niet meer onderhouden hoefden te worden als militaire objecten, greep de natuur op verschillende locaties haar kans. Niet zo vreemd, want de verdedigingslinies hebben veel te bieden waar flora en fauna zich prettig bij voelen: water, beschutting, (zon)hellingen, reliëf en over het algemeen de afwezigheid van storende elementen zoals de mens. Zo ontstonden op sommige plaatsen kleine of grotere (bijv. de inundatievlaktes) natuurgebieden met een bijzondere ecologische meerwaarde. Op andere plaatsen waren de condities minder gunstig en zijn de natuurwaarden gering, bijvoorbeeld door het intensieve grondgebruik rond de linies of omdat de verschillende onderdelen te weinig een aaneengesloten gebied vormen.

Nieuwe natuur
Veel forten in (Zeeuws-) Vlaanderen worden momenteel beheerd door natuurorganisaties als Staatsbosbeheer, Natuurpunt, Natuurmonumenten, Stichting Landschapsbeheer Zeeland en het Agentschap voor Natuur en Bos. Onder hun auspiciën (en veelal gesteund door de lokale overheden) wordt de natuur op de forten en liniedijken beschermd en is er ook ruimte voor de ontwikkeling van nieuwe natuur. Her en der worden bomen geplant, vleermuiskelders ingericht en grachten uitgediept. Uiteindelijk kunnen zo de vroegere militaire verdedigingslinies worden ingezet ter verdediging van de natuur. Sprekend voorbeeld van dit verhaal, is de manier waarop in Vlaanderen wordt omgegaan met de oude vestingwal van Damme:

Damme
Op het einde van de 18de eeuw verdween het militaire belang van het Damse bolwerk en nam de natuur langzaam bezit van de stadsgrachten. Het open water evolueerde tot een verscheidenheid aan moerasbiotopen.

In het moerasbos groeien o.m. pluimzegge en de zeldzame moerasvaren. Elders komen uitgestrekte rietvelden voor met tal van typische vogels zoals kleine karekiet en waterral. Tussen het riet groeit blaasjeskruid, een inheems vleesetend plantje. In het zuidwestelijk deel van de buitengracht komt een waardevol hooiland voor met dotteren koekoeksbloemen. Sinds 1982 werkt Natuurpunt vzw aan de bescherming van deze natuur- en cultuurhistorisch waardevolle relicten. Naast de restanten van de oude vestinggordel koopt Natuurpunt vzw ook graslanden aan in de omgeving van Damme. Deze graslanden bezitten een hoge ornithologische waarde.

Uit de brochure ‘Fietstocht Forten en Dijken’.

Naam-geving van forten

Suikerbroot, Spek en Brood, Jonkvrouw, Bekaf, Verbrand Fort, Melk en Brokken, de Ratte, Klapmuts, etc.
Er zijn veel bijzondere en originele namen. Waar komen die namen vandaan en welke verhalen hangen daarmee samen? De moeite waard om eens uit te zoeken.

Jantje van Sluis

Verhaal van de klokken steller Jan van Sluis, die er door zijn nalatigheid in een dronken bui per ongeluk voor zorgde dat de klok niet sloeg. Zo raakten de Spanjaarden in verwarring waardoor ze niet tot de aanval van de stad durfden over te gaan.

Politieke liedjes uit de 80-jarige oorlog

Eeuwenoude liederen over de strijd, de geuzen, de mening van de gewone man over de Spaanse overheerser, etc: er zijn er heel wat overgeleverd. Zij vertellen de gebeurtenissen (soms wat aangedikt) in de taal van toen.

Een grote bron van vermaak en inspiratie, zoals bijvoorbeeld op de cd (en uitgebreide tekstboekje) van Camera Trajectina De Vrede van Munster . Hierop onder meer het Wilhelmus (1577) en diverse (ook ondeugende) varianten hierop.

Streek verhalen

De identiteit van de streek is mede gevormd door de langdurige strijd met en tegen het water, de wisselende overheersers, etc. In streekverhalen kom je veel te weten over de mores van een gebied en hoe het zo is gekomen.

Bij Heemkundige kringen en gidsen in het gebied zijn veel van deze vertellingen te achterhalen.

Forten/vestingbouw

Met de intrede van het buskruit veranderde de manier van oorlogsvoeren in Europa. Rond de steden werden vestingwerken opgeworpen die uit een stelsel van aarden wallen en grachten bestonden. Tijdens de Tachtigjarige oorlog nam de bouw van aarden forten en verbindende liniedijken een grote vlucht.

Waaruit bestond een fort, wie bouwde de forten, welke gebouwen stonden er op een fort, hoe was de samenhang met de vestingsteden? Wie waren Simon Stevin en Menno van Coehoorn? Een spannend jongens boek en een staaltje ingenieurskunst!

Dit verhaal kan nog breder getrokken worden en daarmee aan waarde winnen als we het zien als 2000 jaar fortificaties : tenslotte is het bouwen van verdedigingswerken al een terugkerend thema vanaf de Romeinse tijd!

Kleine verhalen

Naast de basisverhalen rond de Staats-Spaanse Linies, zijn we tijdens deze studie een keur aan geschiedenissen, zijpaden, en vertellingen tegengekomen. Zij vormen misschien niet de ruggengraat van de linies, maar verdienen zeker een plek in deze studie, ter inspiratie van diegenen die aan de hand van grote én kleine verhalen zich gaan inzetten voor de vermarkting van de Staats-Spaanse Linies.

De boom-kikker

Retranchement en boomkikker worden de laatste 15 jaar in één adem genoemd.

Ga eens kijken bij de Boze put, een langgerekt watertje onderaan de oostelijke wal dat voor de amfibieën een belangrijke stek is (en waar een wens wellicht wordt verhoord.) Op de oever groeien bramen, waarin de kikkers zich goed kunnen verstoppen. De harde, grote stekels van de planten houden mogelijke vijanden op afstand. Er zitten wel zo n tweehonderd kikkers in deze ene poel, de totale wallenpopulatie wordt op driehonderd stuks geschat. Voldoende om levensvatbaar te zijn.

Ook al is het aantal in Retranchement hoopgevend, de kikkers vragen wel veel onderhoud. Hun poel moet absoluut vrij zijn van vissen, want die eten de eitjes en larven op.

De Geuzen

De (water)geuzen spreken al eeuwen tot de verbeelding. Er zijn veel verhalen over deze vrijheidsstrijders en hun brute tactieken. Bijvoorbeeld het verhaal dat de Watergeuzen in 1599 per toeval een groep van ongeveer 1500 Osmaanse galeilieden bevrijdden uit Spaanse handen. Naar alle waarschijnlijkheid waren het Noord Afrikaanse Osmanen, allen ervaren zeevaarders, die in de Middellandse Zee gevangengenomen waren door Spaanse zeevaarders. Vervolgens werden ze als galeislaven ingezet, in de onderste rangen van de Spaanse vloot die onderweg was naar de Nederlanden. Dankzij een tijdige redding door de Watergeuzen bleef verdere slavernij ze bespaard.

De verovering van Middelburg (Maldegem)

De stad Middelburg in Oost Vlaanderen werd in de tweede helft van de 15e eeuw gesticht door Pieter Bladelin. Tijdens de Spaanse Successieoorlog vormde Middelburg de Spaanse tegenvesting van Aardenburg, zoals Damme de tegenvesting was van Sluis. De Staatsen veroverden onder leiding van Generaal Menno van Coehoorn op 6 mei 1702 de stad. Er werden 200 man gestationeerd en er werden versterkingen aangebracht. Van Coehoorn trok verder tussen Damme en Fort Sint Donaas. Helaas werd Middelburg alweer op 14 juni 1702, na een tweedaagse beleg, heroverd door de Fransen.

Dwars verbanden

De verhalen van de linies kunnen vaak verrassend goed worden gelinkt aan actualiteiten en zo nog aansprekender worden gemaakt.

Denk bijvoorbeeld aan oorlogssituaties in Irak overstromingen in Pakistan, religieus fanatisme, etc.

Forten mysteriën

Een mooi thema voor vermarkting: de Mysteriën van de forten.

Het Spook van de Jufferschans, het wanschepsel van de Elderschans, het Watermonster (d n Ossaert), de grafkelder bij Krabbenschans, het goudkistje van Kruisdijkschans... etc.

De Ketel (of Marmieten) oorlog op de Schelde

De Keteloorlog (ook wel de Marmietenoorlog genoemd) is de spotnaam van een kort treffen tussen troepen van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en Oostenrijk op 8 oktober 1784. Dit treffen kreeg de naam Keteloorlog omdat de enige afgeschoten kanonskogel tijdens deze oorlog in de soepketel van het schip de Louis belandde.

De Moffenschans

Na zijn aankomst in Terneuzen liet Philip van Hohenlohe van de stad een vesting maken en gaf hij opdracht tot het bouwen van een schans: de Moffenschans genoemd (1583). Deze episode is van groot belang voor het verhaal van de Staats Spaanse Linies, omdat hierdoor een bruggenhoofd werd geslagen, die ook de verovering van Axel mogelijk maakte en in feite het startpunt van de aanleg van de Staats Spaanse Linies betekende.

Paella of boerenkool?

Wat gebeurt er met een gebied/stad (zoals Hulst) als het steeds weer van eigenaar wisselt?

Wat was er te zien en wat merkten de burgers van het feit dat zij dan weer bij de Staatsen en dan weer bij de Spaanse koning hoorden?

Fort bewoners

Wonen op historische grond... Hoe staan de huidige bewoners van forten tegenover de historische waarde van hun woonplek?

En wie woonden er vroeger behalve de soldaten op de forten? (bijv. Liefkenshoek, Retranchement, Moerspui) En die soldaten, hoe leefden die met tachtig stinkende mannen in een kleine ruimte, zonder licht...?

De Schelde

Het verhaal van de Schelde als politieke speelbal. De Schelde is al vanaf de Romeinse tijd van grote commerciële en strategische betekenis. Na de Val van Antwerpen (1585) eindigde de economische bloei en werd de rivier afgesloten voor handelsverkeer door de Republiek der Verenigde Nederlanden. Het feit dat Staats Vlaanderen in Noordelijke handen bleef was daarbij van grote strategische betekenis. Pas na 1813 ging de Schelde weer open, tot de onafhankelijkheid van België in 1830. Na de pacificatie tussen België en Nederland in 1839 werd er uiteindelijk een Scheldeverdrag tussen Nederland en België gesloten waarin werd bepaald dat dat zo zou blijven.

Fort Sint-Donaas, Sint-Isabella & Cantelmolinie

De Spaanse veldheer Spinola legde het Fort Sint Donaas aan (1604) om de scheepvaart van Sluis naar Brugge te kunnen beheersen. Graaf De Fontaine liet het Fort Sint Isabella (1622) bouwen en verbond beide forten in 1632 door een verdedigingslinie. In 1640 werd de linie verzwaard door Don Andreas de Cantelmo. Ze werd nu de Linie van Cantelmo genoemd. Tijdens de Spaanse Successieoorlog zijn de forten onderdeel van de strijd. Op 11 en 12 mei 1702 belegert Coehoorn het Fort Sint Donaas dat op 12 mei door de Fransen wordt verlaten. Daarop laat Coehoorn het fort versterken en wilt hij het Fort Sint Isabella innemen. De belegering van het Isabellafort door Coehoorn op 6 juni 1702 mislukt ondanks dat hij in 18 uur ongeveer 200 bommen het fort heeft binnengeschoten. Vandaag de dag is de Linie van Cantelmo nog in het landschap te zien. De redans zijn herkenbaar in de loop van sloten.

Tijl en de Vlaamse vrijheidsstrijd

Volgens de legende is Tijl Uilenspiegel een deugniet die vrij als een vogel in de 16e eeuw door de Nederlanden en Duitsland trekt en iedereen voor de gek houdt met zijn streken.

Maar Uilenspiegel is meer dan een luchthartige vagebond en kwajongen: hij is een Vlaamse vrij heidsstrijder die aan de zijde van de Geuzen tegen de Spaanse overheersing vecht. Uilenspiegel observeert en klaagt het onrecht en de misbruiken van de Spaanse Inquisitie aan: een vrijbuiter die letterlijk god noch gebod kent. Zo verhuurt hij zich bij de pastoor en steelt diens paard, en verkoopt hij paardenmest aan Joden, hen wijsmakend dat het om profetische korrels gaat waarmee ze de wederkomst van de Messias kunnen voorspellen. Gestraft en veroordeeld tot het maken van een bedevaart naar Rome neemt Tijl ook de Paus zelf in het ootje.

De brug van Farnese

In juli 1584 stonden de Spaanse troepen onder leiding van Alexander Farnese voor de poorten van Antwerpen (dat zich tegen het gezag van Filips II tot autonome republiek had uitgeroepen).
Farnese had geen zin om de Spaanse Furie (zie het verhaal hiernaast) van negen jaar terug nog eens over te doen.
De tactiek waarmee hij Antwerpen op de knieën dwong bestond erin om stroomafwaarts de stad af te sluiten zodat ze niet meer kon worden bevoorraad. Farnese liet daartoe duizenden bomen vellen in het Waasland en over kanaaltjes naar Kallo transporteren. Van Fort Sint Marie op de linkeroever werd in een mum van tijd een vlottende brug gebouwd naar Fort Sint Filips op rechteroever. Het bouwwerk was klaar op 25 februari 1585. Pogingen van de belegerde stad om Farnese s verbinding met buskruitschepen te vernietigen, mislukten. De toestand in Antwerpen werd snel onhoudbaar en de burgemeester, Marnix van St. Aldegonde, kapituleerde op 17 augustus 1585. Nadien werd de brug weer afgebroken.

De spaanse furie

Door het spaanse bankroet werden troepen niet meer betaald en sloegen aan het muiten. De Spaanse officier d Avila (commandant van de citadel van Antwerpen) beraamde in het diepste geheim een plan om de rijke stad Antwerpen te plunderen. Hij voerde Graaf Oberstein dronken zodat die beloofde om de stad aan de Spaanse soldaten over te leveren. Oberstein besefte echter de volgende ochtend wat hij gedaan had en stelde de Antwerpse gouverneur Compagny gauw op de hoogte van het dreigende gevaar.

D Avila maakte zich klaar voor de strijd terwijl de Antwerpenaren hun verdediging opbouwden. Op 4 november 1576 werd de stad aangevallen. De noodverschansingen waren niet voldoende om de Spaanse muiters tegen te houden. Er vielen vele duizenden doden. De furie hield een tijd aan, waarbij de muiters veel rijke burgers gijzelden om hen geld af te persen. De gebeurtenissen brachten een enorme schok teweeg door de Nederlanden en stimuleerden het tot stand komen van de Pacificatie van Gent op 8 november 1576.

Controle van de Schelde

Op het einde van de 16e eeuw rukten de Spaanse troepen op om, onder leiding van Alexander Farnese, het zuidelijke deel van de Nederlanden te heroveren. Om de stad Antwerpen te beschermen werden twee forten gebouwd: fort Lillo op de rechteroever en fort Liefkenshoek op de linkeroever van de Schelde. Zowel tijdens de Spaanse als tijdens de Oostenrijkse overheersing hielden Hollandse troepen veelvuldig de forten Lillo en Liefkenshoek bezet. Immers de forten speelden een grote rol in de controle van de Schelde. Diverse verhalen geven inzicht in de manier van strijd voeren in deze tijd.

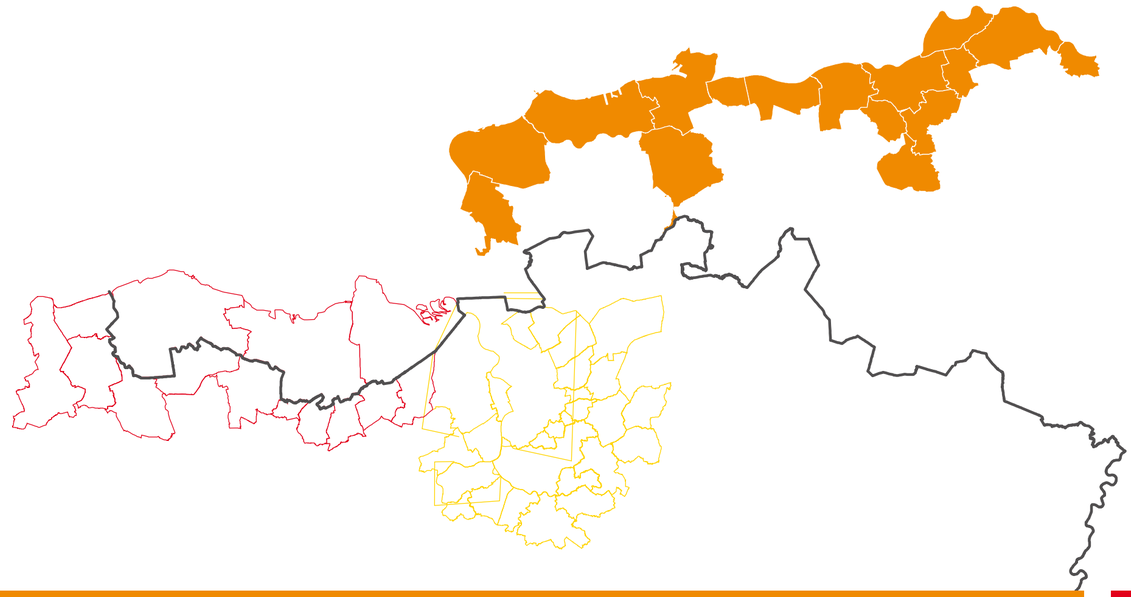
17 juli 2011: Axel 425 jaar bevrijd

Of het nou een bevrijding van de Spanjaarden betrof of een bezetting door de Staatsen, zijn historici het nog steeds niet helemaal over eens. In ieder geval is het voor Axel een gedenkwaardige dag en in het kader van de aandacht voor de Staats Spaanse Linies een kans om dit 425 jaar na dato weer eens te herdenken. En om eens te bekijken voor welke steden een dergelijke viering nog meer mogelijk is.

De effecten van de bezetting

Vandaag de dag zijn er onder de mensen nog altijd de effecten te zien en horen van de vele jaren onder het Spaanse juk.

Denk aan de vele donkerharigen in de grensstreek, sommige achternamen, bepaalde kenmerken in het taalgebruik...

Zuiderwaterlinie

de linie als een cultuurhistorische as

Identiteit Zuiderwaterlinie:

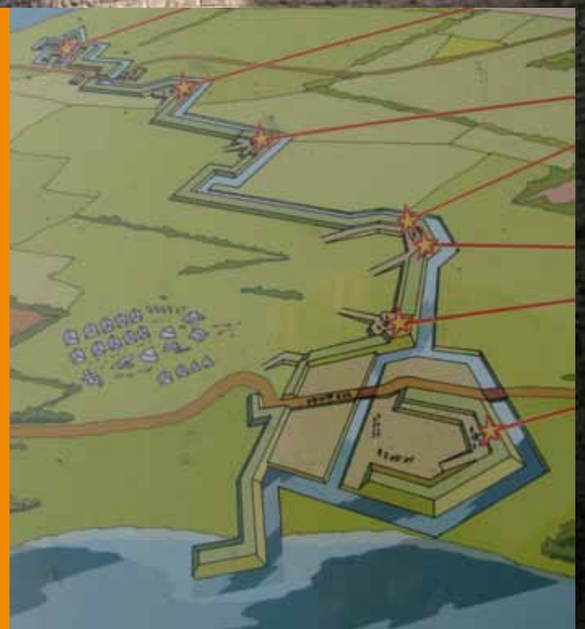
Scheiding tussen vriend en vijand

De Zuiderwaterlinie is het Brabantse gedeelte van de historische Zuider Frontier die van het Zeeuwse Sluis tot Grave bij Nijmegen liep. Het is een aaneenschakeling van vestingsteden, forten, schansen en inundatievlaktes.

De linie gaf een duidelijke grens aan tussen vriend en vijand. De samenhang tussen de verschillende linie-onderdelen is eigenlijk al verdwenen sinds de tijd dat de verdedigingslinie buiten gebruik raakte. Maar nog altijd kunnen we de Zuiderwaterlinie op allerlei plaatsen zien en beleven als ‘grenslijn’. Het is de scheidslijn tussen hoog en laag, tussen klei en zandgrond, tussen nat en droog gebied. Maar ook de minder tastbare grens tussen protestant en katholiek, tussen ‘zij uit het noorden’ en ‘wij uit het zuiden’, tussen Ajax en PSV...

De Zuiderwaterlinie vormt een cultuurhistorische as door (Zeeland en) Brabant. Bepalend voor het historische verhaal van de aanval en verdediging van Nederland én voor de huidige identiteit van de streek.

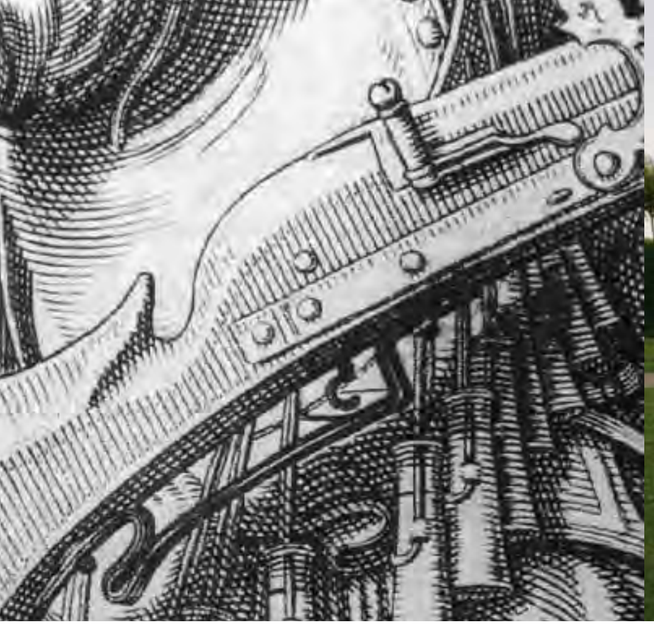

Basisverhalen

Voor het onderdeel van deze studie dat gaat over de Zuiderwaterlinie in Noord-Brabant, zien we dat de volgende basisverhaallijnen zich uitkristalliseren als handvatten voor de vermarkting:

1. **Een historische Lijn**
2. **Getekend landschap**
3. **Water: haat en liefde**
4. **Natuurlijke toevluchtsoorden**

Basisverhalen

1 Een historische Lijn

Het historische verhaal van de Zuiderwaterlinie verklaart haar bestaansrecht en mag dus zeker als verhaallijn in deze studie niet ontbreken.

Dit verhaal speelt met name in de in 17e en 18e eeuw (met enkele 19e en 20e eeuwse toevoegingen): de Tachtigjarige oorlog (West-Brabantse Linie), de Spaanse en Oostenrijkse Successieoorlogen.

Van de Frontiersteden
Tot het einde van de 17e eeuw werd de Republiek voornamelijk beschermd door een aantal vestingen in het grensgebied, de 'frontiersteden'. Maar de druk vanuit Frankrijk nam toe, dus er moest iets meer gebeuren. Vestingbouwer Menno van Coehoorn kreeg de opdracht iets te verzinnen om de Fransen buiten de deur te houden. Hij bedacht een verdedigingslinie bestaande uit de aanwezige vestingsteden en forten, met elkaar verbonden door inundatievlaktes. Op de plaatsen waar het niet mogelijk was te inunderen liet hij nieuwe verdedigingswerken aanleggen.
Aan het eind van de 18e eeuw was deze linie niet meer nodig en kregen veel verdedigingswerken andere functies, bleven ongebruikt of werden afgebroken. Alleen Willemstad en Bergen op Zoom bleven vestingen in het kader van de kustverdediging.

Tot de Vestingwet
Het Koninkrijk der Nederlanden werd uitgebreid met de voormalige Oostenrijkse Nederlanden (België) en daarmee kwam het zwaartepunt van de verdediging een stuk zuidelijker te liggen. Pas toen België zich wilde afscheiden, in 1830, werd de Zuidelijke Frontier weer in ere hersteld. De spanning liep door de Belgische afscheidingsperikelen zelfs zover op dat de prins van Oranje Den Bosch liet versterken met nieuwe inundaties en een groot aantal veldwerken. In de loop van de 19e eeuw verschoof de verdedigingslinie verder naar het noorden. Het belang van de Zuider Frontier werd steeds minder en diverse vestingen werden opgeheven. Nu lag het zwaartepunt bij de Nieuwe Hollandse Waterlinie.
In 1874 is de Zuiderwaterlinie ontstaan. In dat jaar werd de Vestingwet aangenomen waarin bepaald werd welke verdedigingslinies deel uitmaakten van het verdedigingsstelsel. De linie werd samengesteld uit de verdedigingswerken die resteerden van de Zuider Frontier of Brabantse (water)linie. Reeds in 1886 werd de linie gedeeltelijk opgeheven. In 1920 volgde de rest van de linie.

Basisverhalen

2 Getekend landschap

De kern van dit verhaal: de Zuiderwaterlinie is gevormd door het landschap, maar het huidige landschap is ook weer gevormd door de elementen van de linie.

In het landschap van vandaag zie je nog een grote variatie aan linie-onderdelen terug. Het zijn allemaal losse relicten en ze zijn niet allemaal even goed zichtbaar, maar met een goed verhaal erbij kun je aan de hand van deze 'tekenen in het landschap' zeker nog de samenhang laten zien.

Verbonden door het water
De Zuiderwaterlinie is niet op een willekeurige plaats aangelegd. De strategen hebben in die tijd goed gekeken naar het landschap en heel bewust gekozen voor de beste plek: de overgang van hoog naar laag, van droog naar nat, van zand naar klei. De waterlinie volgt globaal een typisch Brabants natuurfenomeen: natte kwelgebieden op het grensvlak tussen zand en kleigronden (een zone van West naar Oost), genaamd De Naad. Een landschap dat de militairen de helpende hand bood. Men was in staat een uitgestrekte strook land te beheersen. Onder meer door het gebied onder water te zetten met water uit de Aa, de Dommel en de Raam. En als dit niet voldoende was kon er zoetwater ingelaten worden uit de Maas of zout water het Hollands Diep of Volkerak. Via de vele agrarische waterstelsels in de polders (beheerst door enkele sluizen en dijken), dacht men de vijandige legers zonder al te veel moeite te kunnen tegenhouden. Zonder dat het opviel, stonden dankzij deze inundatievlakten hele gebieden op onzichtbare wijze met elkaar in verband. Op de hoger gelegen delen fungeerden de oude vestingsteden als bolwerken, versterkt door forten, schansen en redouten.

Verborgen samenhang
Vandaag de dag kun je nog zien dat het landschap ooit is ingericht vanuit militaire motieven. Wie er oog voor heeft, ziet een complex en intrigerend stelsel van vestingwerken, fortificaties en inundatievlakten. Veel van deze vlakten liggen er nog precies zo bij (zij het niet meer overstroomd) en vormen nu zeer gewaardeerde open landschappen. De Zuiderwaterlinie geeft het landschap met haar 'verborgen' samenhang een extra, bijna mystieke dimensie. Steden en andere elementen die ogenschijnlijk niets met elkaar van doen hebben, zijn wel degelijk ruimtelijk met elkaar verbonden.

Basisverhalen

3 Water: haat en liefde

Ook het thema ‘Water’ vormt een onderdeel van de basisverhalen rond de Zuiderwaterlinie. Een essentieel onderdeel; zowel van de geschiedenis (de inundaties) als de toekomst (de vormgeving van het ‘waterlandschap’, de waterberging).

Waterretentie is de laatste decennia een ‘hot item’ in Noord-Brabant. Het militaire verleden biedt voor deze kwestie de nodige aanknopingspunten.

Water en identiteit
In de ontwikkelingsgeschiedenis van Brabant is water altijd een bepalende factor geweest. Denk maar aan de strijd tegen het water maar ook aan water als middel in de strijd. De inundatievlakten zorgden ervoor dat grote gebieden met elkaar in verbinding stonden. Omdat het water zo bepalend is voor de streekidentiteit, wordt in Brabant met name door de waterschappen al jaren gekeken hoe de oplossing van de wateropgave (waar moeten we naar toe met het overtollige water) gekoppeld kan worden aan het versterken van deze gebiedseigen identiteit.

Bij hoge waterstanden is er in Brabant namelijk veel wateroverlast. Het landschap wordt dan ook op allerlei plaatsen beïnvloed door waterbufferzones, waterwegen en kunstwerken die het water moeten opvangen en in goede banen moeten leiden. In de toekomst zal dat (door het veranderende klimaat) alleen maar meer het geval zijn. Met name de opvang van het ‘regionale water’ vraagt veel aandacht. De waterschappen zijn het erover eens dat de oude structuren van de waterlinies daarbij een rol moeten spelen.

Waardevolle combinatie
De vormgeving van het ‘waterlandschap’ gebeurt bij voorkeur zó dat recht wordt gedaan aan de cultuurhistorische kenmerken van de plek én dat er gebruik van wordt gemaakt. Het zou een gemiste kans zijn deze combinatie níet te maken. Het militair verleden is tenslotte enorm bepalend geweest voor de eigen identiteit van de streek en geeft het een kleurrijk verhaal mee.

Basisverhalen

4 Natuurlijke toevluchtsoorden

Als we de verhalen rond de Zuiderwaterlinie inventariseren, hoort daar ook zeker aandacht bij voor de natuurwaarden op en rond de linie-elementen. De ‘opkomst van de natuur’ is tenslotte ook onderdeel van het grote cultuurhistorische verhaal; namelijk die van de periode van verval en verwaarlozing.

Werkloze forten
Bij verschillende elementen van de Zuiderwaterlinie gaan cultuur(historie) en natuur hand in hand. Nadat zij niet meer nodig waren voor de verdediging van het land, is een aantal forten geruimd, onder meer ten bate van de stedelijke ontwikkeling. Andere schansen, forten, liniedijken en inundatievlaktes werden aan het verval overgelaten. Zij lagen gewoon maar ‘werkloos’ in het landschap en dan is het logisch (en ook heel mooi) dat de natuur zich er meester van maakt.

Zoet en zout
Niet zelden vinden bijzondere flora en fauna een toevluchtsoord op dit soort locaties. Er komt haast nooit iemand, dus plant en dier gedijen hier goed. Neem bijvoorbeeld de vele vleermuizen die in oude kazematten zijn te vinden. Of de voormalige forten die nu te boek staan als vogelreservaten. Ook bestaan in Brabant nog altijd veel van de laaggelegen (inundatie) vlaktes. Het zijn nu vaak bijzondere biotopen. De combinatie van zoet en zout water, en de moerassigheid van de grond heeft ervoor gezorgd dat deze vlakten voor de landbouw niet geschikt waren en dus ongemoeid zijn gelaten. Diezelfde combinatie van zoet en zout water, trekt wél veel verschillende planten en dieren aan – ook soorten die verder bijna nergens voorkomen.

Toevluchtsoorden
Het Halsters Laag is bijvoorbeeld zo’n gebied, dat in zijn 200-jarige bestaan zes keer (in totaal zo’n 50 jaar) onder water is gezet. Het moerassige gebiedje is nu als ‘natte natuurparel’ onderdeel van de Ecologische Hoofd Structuur (EHS) van ons land. Een ander voorbeeld: de Diezemonding, voorheen onderdeel van de inundatievelden rondom Den Bosch. Ook andere plaatsten vertellen het verhaal van de verdedigingslinie als ‘natuurlijk toevluchtsoord’, denk bijvoorbeeld aan de diverse linieonderdelen rond Terheijden, en de Spinolaschans (Breda). Dergelijke plekken vormen nu grote en kleinere natuurgebieden die mede door hun ligging (vaak vlakbij steden zoals den Bosch) grote kansen bieden voor verdere natuurontwikkeling, recreatie en cultuurhistorie.

Soms is het voldoende als wij ons er niet mee bemoeien en de natuur gewoon haar gang laten gaan. In andere gevallen zien overheden en natuurbeschermers kansen om de natuur een handje te helpen. Daar worden aanpassingen gedaan (zoals beplanting, uitbaggeren grachten, ‘sluiten’ forten ten bate van vleermuizen) om de natuur extra kansen te geven. Zo worden de verdedigingswerken vaak belangrijke stapstenen in de ecologische verbindingszones.

West Brabantse Waterlinie

Deze linie tussen Steenbergen en Bergen op Zoom neemt een aparte plaats in. De oorsprong ligt in de Tachtigjarige Oorlog, het doel destijds was om Zeeland en Holland te beschermen tegen de Spanjaarden (in opdracht van Staten Generaal van Zeeland en Holland). De West Brabantse Waterlinie is aangelegd vanaf 1628.

Rond 1698 1703 ging de linie deel uitmaken van de Zuiderwaterlinie. In 1727 werd de linie verbeterd door de aanleg van een liniewal tussen de forten en verbeteringen aan de voorwerken van de forten.

De Belgische Opstand 1830

De Vrijheidsstrijd van de Vlamingen, belangrijk voor de grensbepaling.

Door de afscheidingsstrijd van de Belgen werd de Zuiderwaterlinie opnieuw actueel en volgde hier en daar herstel van gesloopte onderdelen.

Oud vormt nieuw

Oude verdedigings werken dienen regel matig als inspiratiebron voor de hedendaagse waterbergingsopgave, natuurontwikkeling en stedelijke ontwikkeling.

Bijvoorbeeld:
Waterschap gaat inundatiegebieden rond Den Bosch gebruiken als overloopgebied voor extra waterberging.

En rond Boxtel: een project van gemeente en Waterschap waarbij waterlinie aanleiding is voor nieuw groengebied en versterking cultuur historisch karakter van het gebied.

Ontwerp Brede School in Sas van Gent: elementen van de oude vesting verwerkt in nieuwbouw.

Gemeente Grave: nieuwbouw koppelen aan het beter zichtbaar maken van de oorspronkelijke vestingvorm, herstel van o.a de grachten.

Kleine verhalen

Op deze pagina's ziet u een greep uit de 'secundaire' verhalen, historische feiten en anekdotes die als inspiratie kunnen dienen of aanleiding kunnen zijn voor overheden en ondernemers bij de vermarkting van het erfgoed.

Belegering s-Hertogenbosch 1629

Het Beleg van s Hertogenbosch in 1629 was een groots opgezette tegenaanval op de Spanjaarden door prins Frederik Hendrik, tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Het beleg duurde van april tot half september. Uiteindelijk werd de stad s Hertogenbosch door Frederik Hendrik van Oranje ingenomen.
Aan de hand van oude kaarten, luchtfoto s, hoogtebestanden en veldwerk zijn de linies van Frederik Hendrik in het landschap van nu gelocaliseerd en in kaart gebracht. Deze kaart verscheen als bijlage van de herziene uitgave van het Dagboek 1629 van Peter Jan van der Heijden Onder de naam De Groene Vesting heeft een groep bewoners van s Hertogenbosch en omstreken het initiatief genomen om de linie van 1629 rond de stad weer zichtbaar en beleefbaar te maken en te houden.

De aanval op/van het katholieke geloof

De strijd in Brabant in de 16e en 17e eeuw is ook een geloofsstrijd geweest.

De calvinisten en papen vochten elkaar om de beurt de kerk uit. Nog altijd een actueel thema: de strijd tussen de twee geloven.

Versterkte steden

In Brabant hebben met name de vestingsteden een belangrijke rol gespeeld tijdens de diverse oorlogen: Bergen op Zoom, Breda, Den Bosch, Willemstad, Steenbergen, Geertruidenberg, Heusden, Grave. Daartussen lag met name inundatiegebied.

De ontwikkeling van deze steden werd sterk beïnvloed door hun status als vesting (geen uitbreiding mogelijk).

De techniek van de waterlinie

De Zuiderwaterlinie als ingenieus stelsel van dijken en sluizen tussen vestingsteden.
Hoe zat het technisch in elkaar?
Hoe werden de gebieden bijvoorbeeld onder water gezet?
Hoe werd het schootsveld bepaald en wat was de consequentie voor de ligging van de forten en schansen ?

Streek verhalen

De identiteit van de streek is mede gevormd door de langdurige strijd met en tegen het water, de wisselende overheersers, etc. In streekverhalen kom je veel te weten over de streekidentiteit. Wat zie je er nu nog van terug?

Bij de vele Heemkundige Kringen in Brabant is een keur aan streekverhalen en legenden te halen!

Civiel hergebruik van de linies

Wat gebeurde er zoal met de verdedigingswerken toen zij niet meer nodig waren voor s lands verdediging? Welke nieuwe functies hebben zij gekregen en wat zijn de plannen voor verdere ontwikkeling? (recreatie, sport, horeca, evenementen)

Willemstad: Teuntje Penningsbroot

Streekverhaal over de hoerenmadam Teuntje in het (nog altijd bestaande) Rozemarijnstraatje in Willemstad. Teuntje wreef haar meiden in met rozemarijn voor een prettig geurtje. Haar hoertjes werden dan ook de Rozenmarijntjes genoemd.

Teuntje liet al haar rijkdommen na aan de armen en de wezen. Vanwege haar dubieuze zaakjes was er na Teuntjes dood veel tegenstand tegen een begrafenis in de kerk, maar uiteindelijk kreeg Teuntje haar zin en werd zij begraven in De Koepelkerk.

't Aerdige geback

Dichter/diplomaat Constantijn Huijgens reisde op uitnodiging van Frederik Hendrik in 1628 mee van Delft naar Bergen op Zoom. Doel van de reis was mankrachten te vinden voor het op handen zijnde beleg van Den Bosch. Frederik dacht zo n 4000 man weg te halen bij de aanleg de West brabantse Waterlinie. De forten in aanleg werden door Huijgens vol verbazing bekeken. In zijn poëtische reisverslag beschreef hij de bouwwerken als t aerdige geback van Moermont, Pinssen, Roover .

Gevolgen van de strijd voor Brabant en Brabanders

De vele belegeringen in de 16e eeuw vormen een ware ramp, niet alleen voor de steden maar ook voor het platteland.
Oogsten gaan verloren, de onverdedigbare dorpen worden door muitzieke soldaten geplunderd en in de as gelegd. Vaak ook moeten de boeren om niet meehelpen met het graven van belegeringslinies.
En dan hebben we het nog helemaal niet over de gevolgen van het oorlogsgeweld zelf en de epidemieën die vaak in het kielzog van de strijd de kop op steken en vele slachtoffers maken.

Oude geschied-schrijvers

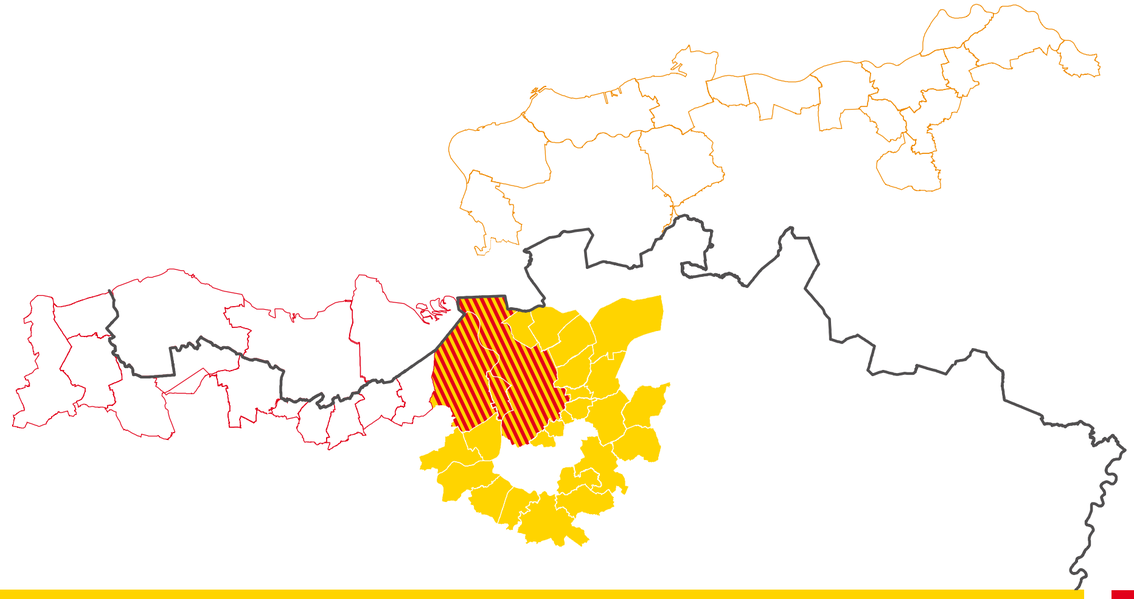
Er zijn mooie oude beschrijvingen van de strijd door geschied schrijvers uit die tijd.

Dergelijke historiën maken de verhalen (ook voor kinderen bijvoorbeeld) veel meer een beleving dan de opsomming van droge geschiedenisfeiten. Te achterhalen bij o.a. de Stichting Menno van Coehoorn.

Kleine verhalen

Het Turfschip van Breda

Een van de meest bekende voorvallen uit de Tachtigjarige Oorlog is de listige manier waarop het leger van Prins Maurits (mede dankzij de turfschipper Adriaen van Bergen) de stad Breda veroverde op de Spanjaarden. Vijfenzeventig Staatse soldaten verstopten zich tussen het turf en overrompelden op 3 maart 1590 de Spaanse troepen in het Kasteel van Breda. De volgende dag gaven de Spanjaarden zich over.

Fortengordels rond Antwerpen

Identiteit Fortengordels rond Antwerpen

Antwerpen versterkt

De Fortengordels rond Antwerpen vormen het hoogtepunt van ‘Antwerpen als versterkte stad’. Al voor de Middeleeuwen was duidelijk dat de nederzetting Antverpia (met name door de strategische ligging aan de Schelde) het waard was om goed verdedigd te worden.

Rond de nederzetting werd een palissade en een gracht gelegd, in de 13e eeuw gevolgd door een stenen stadsomwalling. Die omwalling moest steeds een stukje opschuiven om de groei van de stad (door de levendige handel) mogelijk te maken.

Spaanse Omwalling
In de 16e eeuw was het weer tijd om de muren te vervangen. Dit keer niet alleen om stadsuitbreiding mogelijk te maken, maar ook om het steeds sterkere vijandige geschut te kunnen weerstaan. De Spanjaarden (destijds de heersers over Antwerpen) bouwden vanaf 1542 de Spaanse Omwalling, op de plek waar nu de Antwerpse leien lopen.

Tot halverwege de 19e eeuw voldeed deze gebastioneerde versterking, aangevuld met enkele forten in de bocht de Schelde, die als doel hadden de bevoorrading van (de Hollanders in) Antwerpen te blokkeren. Na de onafhankelijkheid van België bouwt men 7 kleine fortjes rond de vooruitgeschoven gemeenten Borgerhout en Berchem die toen niet meer te verdedigen waren van op de stadswallen.

Laatste verschansing
Halverwege de 19e eeuw veranderde het defensieconcept van (het inmiddels onafhankelijke) België, toen duidelijk werd dat een integrale verdediging van het land niet meer haalbaar was. Antwerpen werd in 1859 gekozen als ‘laatste verschansing’ voor leger en regering (Nationaal Reduit) en dat vroeg natuurlijk om extra verdedigings-middelen. Rond de stad werd een gordel van acht zgn. ‘Brialmontforten’ gelegd. Al vrij snel bleek de Brialmont-gordel te dicht bij de stad te liggen en werden er op grotere afstand van de stad nieuwe forten gebouwd die beter gepantserd waren. Ook de Scheldeverdediging werd uitgebreid. De ontwikkeling van nieuwe wapens ging zo snel, dat de verdediging van Antwerpen niet meer gegarandeerd was door al deze forten. Besloten werd in 1906 de Brialmontomwalling af te breken, de forten 1-8 te versterken en 11 nieuwe forten en 12 schansen te bouwen.

In de Eerste Wereldoorlog werd de kwetsbaarheid van de forten duidelijk. De ontwikkeling van artillerie ging sneller dan de bouw van daartegen bestendige forten. Het idee van forten had afgedaan, zij werden niet langer als verdedigingslinie gezien. De taak van de forten zou na de Eerste Wereldoorlog alleen nog bestaan uit ondersteuning van de verdediging van de Stelling Antwerpen in de vorm van infanteriesteunpunten.

Basisverhalen

Rond dit onderdeel van de studie – Antwerpen als versterkte stad, met de twee fortengordels – kwamen de volgende basisverhaallijnen naar voren.

1. **Fortenbouw en wapentuig**
2. **Antwerpen als laatste verschansing**
3. **Natuurlijke wijkplaats**

Fortenbouw en wapentuig

De vorm, ligging en bewapening van de forten rond Antwerpen is steeds aangepast aan de ontwikkelingen van het vijandige wapentuig.

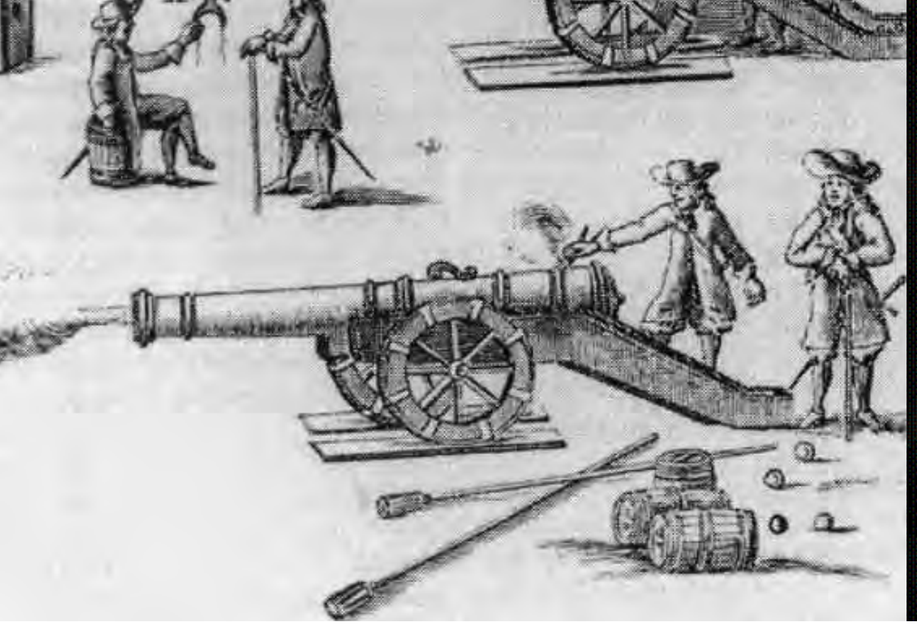
Brialmontforten
In 1859, toen Brialmont's plan voor de Vesting Antwerpen werd goedgekeurd, had het 'geschut met getrokken loop' net zijn intrede gedaan. Door de spiraalvormige groeven in de loop kreeg het afgevuurde projectiel een draaiing mee die het nauwkeuriger en verder deed vliegen. De kanonnen waren inmiddels ook lichter (makkelijker te verplaatsen) en krachtiger, waardoor de reikwijdte en het gewicht van de projectielen groter waren.

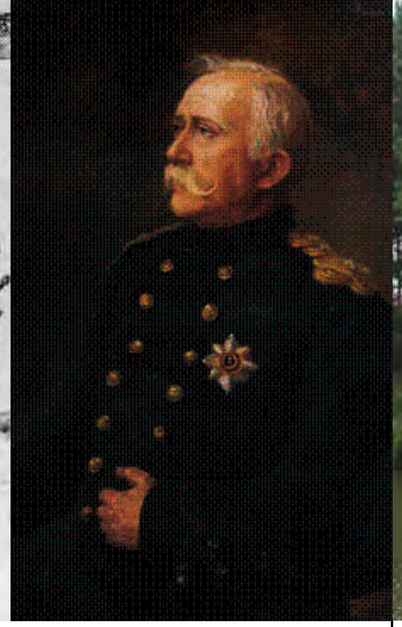
De forten rond Antwerpen waren hierop gebouwd. Zij lagen ongeveer drie kilometer van de stad, hadden gemetselde bakstenen gewelven van anderhalve meter dik met een dikke laag aarde erop en konden daarmee de zwaarste granaten van dat moment weerstaan. De Brialmontforten waren ongeveer 35 ha. groot, hadden een trapeziumvormige opbouw en waren omringd door een 40-50 m brede gracht. Buiten deze gracht was de grond hellend aangebracht om de eventueel dichtbij gekomen vijand gemakkelijk onder vuur te nemen (het glacis). Binnen de gracht waren wallen opgeworpen van 10 m hoogte om het binnengedeelte te beschermen tegen direct vuur. De artillerie was op en achter de wallen geplaatst. De 15 cm hoofdbewapening kon een eventuele vijand op voldoende afstand van de stad houden om een bombardement te voorkomen. De afstand tussen de forten was zodanig dat er niets tussen het schootsveld door kon glippen.

Verder en sterker
In de Frans-Duitse oorlog van 1870 bleek dat het Duitse geschut Parijs kon beschieten van een afstand van zeven kilometer. De trotse Brialmontforten lagen dus te dicht bij de stad! Nieuwe forten werden gebouwd, verder van de stad nu. Ook langs de Schelde kwamen nieuwe forten, verder stroomafwaarts. Die waren nog niet gebouwd of daar was de introductie van de brisantgranaat, die van de bakstenen gewelven een aanfluiting maakte, waardoor de bestaande forten moesten worden aangepast met een laag beton.

Wet van 1906
De artillerieontwikkelingen maakten meer aanpassingen aan de forten nodig. Gedeeltelijk werd de artillerie in koepels ondergebracht, gedeeltelijk nog los opgesteld. Vanaf 1890 werden de betonnen gewelven op zo'n 2,5 m dikte gebracht om weerstand te kunnen bieden tegen de kanonnen van 22 cm. Maar de ontwikkelingen gingen heel snel. In de 1905 gebruikten de Japanners al 28 cm geschut. Kort voor de Eerste Wereldoorlog beschikte Duitsland over 30,5 en zelfs 42 cm kaliber ('Dikke Bertha').

Ook de draagwijdte van het geschut verbeterde gestaag, zodat opnieuw besloten werd forten te bouwen die nóg verder van de stad lagen, nu helemaal van beton – de zogenaamde pantserforten (Wet van 1906). Onneembaar en onverwoestbaar was het idee, maar de legerleiding wist eigenlijk al dat het gebruikte (ongewapende) beton niet bestand zou zijn tegen het nieuwe schiettuig. Toen ook nog de militaire zeppelin en later het vliegtuig hun intrede deden, was het met de 'onneembare' forten als ultiem verdedigingsobject definitief gedaan.

Basisverhalen

2 Laatste verschansing

Toen België in 1830 onafhankelijk werd, beloofden de grote mogendheden van Europa dat ze het land bij zouden staan als het werd aangevallen. In ruil daarvoor moest België neutraal blijven. Dit alles vroeg om een specifiek defensieconcept en dat kwam er ook in 1859.

Besloten werd dat de strijdkrachten en de regering zich in geval van een aanval terug zouden trekken in Antwerpen, wachtend op de hulp van de grote mogendheden (Frankrijk, Groot-Brittannië, Pruisen, Oostenrijk en Rusland). Antwerpen werd zodoende uitgeroepen tot 'Nationaal Réduit'. Zo hield België iedereen te vriend en dat was nodig in een Europa waar de spanningen weer opliepen, met name door de eenwording van Duitsland, dat steeds nieuwe stukken territorium verzamelde.

Waarom Antwerpen?
Antwerpen was beter te verdedigen dan Brussel vanwege de ligging aan de Schelde en de inundeerbare gebieden eromheen. Door de haven was de stad goed te bevoorraden, zodat de stad een lang beleg kon doorstaan. Verder was Antwerpen weer een dagmars verder verwijderd van de Franse en Duitse grens dan Brussel, en konden bondgenoten de stad ook over water bereiken. Engeland had ook belang bij deze keuze omdat het niet wilde dat een belangrijke haven in handen zou vallen van de continentale mogendheden.

De jonge genie-kapitein Brialmont ontwierp een verdedigingslinie die voorzag in een veel grotere, modernere stadsomwalling waar nu ook een gedeelte van de haven binnen viel, de Grote Omwalling. Aan de oost- en de zuidkant kwam een gordel van acht grote forten te liggen (gebouwd tussen 1859 en 1864) op zo'n drie kilometer van de stad, waarachter het veldleger zich kon terugtrekken (het zgn. 'Verschanst Kamp'. De forten lagen op ongeveer twee kilometer van elkaar. De bouw van de acht forten werd een reusachtige onderneming: 13 miljoen kubieke meter aarde moest worden verplaatst en 1 miljoen kubieke meter baksteen worden gemetseld. De kosten werden geraamd op 35 à 40 miljoen goudfrank; dit bedrag zou echter oplopen tot 54 miljoen.

De noordkant van de stad werd beschermd door inundatiegebieden en de westkant door de Schelde, die op haar beurt werd gecontroleerd door forten verder stroomafwaarts. De oude Spaanse Omwalling deed geen dienst meer en werd in 1870 afgebroken. Vanaf dat jaar werden er ook meer forten gebouwd op grotere afstand van de stad om weerstand te bieden aan de nieuwe artillerie. Het Nationaal Reduit werd uitgebreid met de zgn. Buitenlinie.

Basisverhalen

3 Groene oases

De forten uit de 19e en begin 20e eeuw rond Antwerpen worden al lang niet meer gebruikt voor de verdediging van de stad. Op en rond de grote open ruimtes, aarden wallen en grachten, kon de natuur vrij ongestoord haar gang gaan.

In de vervallen forten zelf namen populaties vleermuizen hun intrek. Voor deze (beschermde) dieren vormt de stabiele, koele atmosfeer in de dikke gewelven de perfecte habitat. Het kalkrijke beton blijkt tevens een goede voedingsbodem voor zeldzame varens en mossen, terwijl veel vogelsoorten, waaronder de zeldzame ijsvogel zich graag ophouden rond de visrijke grachten.

Park voor iedereen
Ten tijde van hun bouw, lagen de Antwerpse forten enkele kilometers van de stad. Inmiddels zijn zij omgeven door het almaar uitdijende Antwerpen. Ze liggen nu veelal als groene oases in een versnipperd cultuurlandschap van woningen, bedrijventerreinen en wegen. Het gevolg hiervan is dat veel verschillende partijen zich met (de toekomst van) de forten bezighouden. Erfgoed behouders, natuurbeschermers, omwonenden en gebruikers laten van zich horen. Daarbij lijkt men het er over eens dat de parkfunctie die de fortlocaties op veel plekken rond de stad inmiddels hebben gekregen, goed is voor het behoud van de forten.

Anti-tank, pro-natuur
In het verhaal over natuur(ontwikkeling) op en rond de Antwerpse verdedigingswerken, moet ook zeker de Antitankgracht (1939) voorkomen. Dit overblijfsel van de Stelling van Antwerpen heeft een lengte van 33 kilometer en is tenminste 6 meter breed. De gracht loopt in een grote kwartcirkel (van noord tot oost) rond de stad. De Antitankgracht (de naam zegt het al) was destijds bedoeld als extra obstakel voor vijandelijke (Duitse) tanks. Vandaag de dag is het een verbinding tussen verschillende natuurgebieden, door sommigen ook wel de 'Autostrada voor dieren' genaamd. De gracht zelf, met zijn weelderig begroeide oevers, is een langgerekt park op zich. Ook hier geldt dat de lange periode waarin de natuur hier haar gang heeft kunnen gaan deze gracht haar unieke natuurwaarde bracht.

Andere ecologisch waardevolle (voormalig) onderdelen van de Antwerpse verdedigingsgordels zijn bijvoorbeeld: Fort 7 in Wilrijk (natuurreservaat met rijke flora en fauna), Fortjes van Ekeren (o.a. vlinders), Fort Oelegem, Van Kessel, Bosbeek, Brasschaat, etc. (vleermuizen) Steendorp (rijke flora, vleermuizen, vogels), en Liefkenshoek (diverse natuurwaarden).

Duitse bezetting

Tot tweemaal toe zijn de forten in gebruik geweest bij de Duitse bezetter.

Ook zij hebben hun sporen achtergelaten door de forten aan te passen voor luchtverdediging, opslag of gevangenis.

De techniek van het oorlog voeren

De ingenieuze forten, die enerzijds een doorontwikkeling waren van eeuwenlange fortenbouw en anderzijds een antwoord moesten geven op moderne aanvalskracht, zijn een waar Mekka voor geïnteresseerden in oorlogstechniek.

Van de geornamenteerde poorten tot de futuristische 15 cm geschutskoepels, van de trapeziumvormige grachten tot de telefooncentrale, de eindeloze gangen en gewelven, waarnemingsklokken en ventilatiesystemen: dit zijn fascinerende oorlogsmachines.

Antitank gracht

De gracht werd al even genoemd bij het 'basisverhaal" over de natuurwaarde van de verdedigingswerken.

De Antitankgracht neemt hierin een bijzondere plaats in, en kan ook goed als 'los' thema, met een geheel eigen verhaal worden gezien.

Ruïnes

Sommige forten zijn zo zwaar beschadigd dat ze niet toegankelijk zijn of nauwelijks meer herkenbaar, zoals het fort van Walem waarvan men zegt dat het er spookt, of het fort van St-Katelijne-Waver, dat momenteel hoort bij een vakantiepark.

Ruïnes spreken tot de verbeelding, zeker als er een verhaal achter zit. Het moet natuurlijk wel veilig bezocht kunnen worden.

Fort Breendonk

Een bijzonder fort, ten eerste omdat het de plaats was waar de koning tot aan WO2 werd heengebracht in geval van oorlog en van waaruit hij het commando voerde. Ten tweede omdat dit in WO2 een berucht concentratiekamp van de Duitsers was.

Van september 1940 tot en met september 1944 verbleven circa 3.500 gevangenen in Breendonk. Dit is minder dan 10% van de ongeveer 40.000 erkende Belgische politieke gevangenen.

Het Fort van Breendonk staat symbool voor de herinnering aan het lijden, de martelingen en de dood van zoveel slachtoffers. Het is nu een museum, met speciale aandacht voor al diegenen die op één of andere manier hebben gestreden voor de vrijheid, zich hebben verzet tegen de verdrukking, en die het slachtoffer werden van blind racisme en fanatisme.

Fort Duffel

Ook Fort Duffel heeft niet alleen als onderdeel van de Antwerpse verdedigingsgordel, maar ook als individueel fort een bijzonder verhaal te vertellen. Het Duffels 'Spoorwegfortje' is een belangrijke getuige van de Belgische militaire bouwkunde in de laatste decennia van de 19e eeuw. Het gebouw is uniek door de gemengde bouw: bakstenen muren gecombineerd met betonnen gewelven en een bakstenen rondlopende gang. Het verkeert nog altijd in originele staat, zowel het gebouw als de wallen en gracht. Bij de Duitse aanval op de Versterkte Stelling van Antwerpen hield het fort als laatste vestingwerk op de zuidelijke Nete-oever stand tot 3 oktober 1914. Bij de ontruiming liet de fortcommandant, luitenant Hastray, het geschut ontploffen. Er bestaan zeer uitgebreide verslagen van de bouw, de gebeurtenissen en gevechten op dit Spoorwegfortje aan het begin van WO1 en de naoorlogse bewoners en gebruikers.

1914 - Forten in de vuurlinie

Duitsland wilde het Belgische leger, nadat het zich had teruggetrokken op Antwerpen, eigenlijk laten voor wat het was en zich concentreren op de Franse en Engelse legers.

Vanuit de Stelling Antwerpen bleef het Belgische leger de Duitse opmars echter vertragen en dus moest Antwerpen vallen. Om de stelling te breken moest een corridor in de buitenste linie pantserforten worden geforceerd.

Bij deze aanval werden de forten Lier, St. Katalijne Waver, Walem, Kessel en Koningshoykt, en de schansen er tussen, op een vreselijke manier in puin geschoten door het zware Duitse geschut.

Kleine verhalen

Ook als het gaat om de Fortengordels rond Antwerpen houden de interessante (en voor vermarkting inzetbare) verhalen en anekdotes niet op bij de drie bovengenoemde hoofdthema's. Hieronder volgt een inventarisatie van verhaallijnen die mogelijk van dienst kunnen zijn bij het ontwikkelen van promotieactiviteiten en -producten.

Elk fort anders

Ondanks het feit dat de forten volgens grofweg twee concepten zijn gebouwd, zijn ze door aanpassing aan de locatie, geschiedenis en civiel gebruik allemaal anders.

Van het 'authentieke fort', het grimmige Fort Liezele, tot het 'feestfort' van Stabroek, van de sfeervolle, overkapte binnenplaats van Fort Mortsel tot de verstilde ruïne van de Schans van Smoutakker. De onderlinge verschillen bieden elk fort de kans zich te profileren.

Als ze me missen...

De grachten rond de forten worden enthousiast bevist, er is op internet een levendige uitwisseling van informatie over waar er wat te vangen is, In sommige forten zijn visclubs gevestigd. Vissers-paradijs ‘t Fort van Bornem aan de Schelde is er zelfs helemaal op ingericht.

Stads ontwikkeling

De steeds verdergaande uitbreiding en verplaatsing van de verdedigingslinie rond Antwerpen, heeft (naast de militaire ontwikkelingen) ook sterk te maken met de stedelijke ontwikkeling.

Het verhaal van de forten in relatie tot de stadsuitbreidingen.

100 jaar na WO 1

In 2014 is het 100 jaar geleden dat WO1 begon.

Een goed moment om aan te grijpen en weer eens extra aandacht te vragen voor de (rol van de) Antwerpse forten in WO1.

De aanval op Antwerpen in 1914

De fortengordel rond Antwerpen was eigenlijk tijdens de bouw al verouderd. Ook een tweede ring van zwaarder gepantserde forten kon dat niet veranderen. Dat veel forten nog niet klaar waren of niet volledig bewapend bij het uitbreken van WO1 kwam de effectiviteit ook niet ten goede.

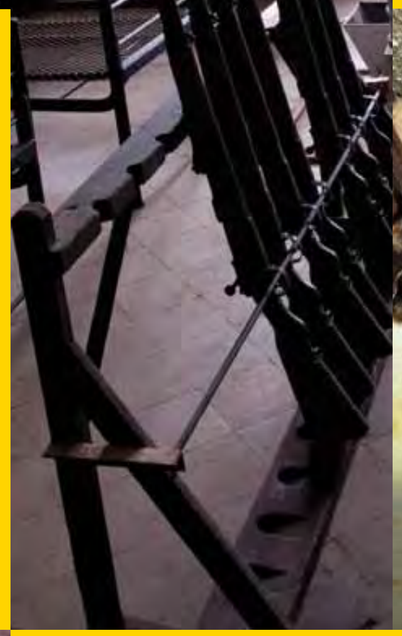
Toch wordt gezegd dat de barrière van de Fortengordels rond Antwerpen het Belgische leger in 1914 de tijd gaf om zich terug te rekken achter de rivier de IJzer waar het, verenigd met de Engelsen, stand hield. Hierdoor kregen ook de Fransen meer tijd om hun verdediging te organiseren.

Restaureren of gebruiken, allebei, of beide niet?

Heeft een stad of een provincie behoefte aan pakweg 30 militaire musea? Als men voor de keuze staat moet dan niet altijd het erfgoed beschermd worden? En bestaat dat erfgoed in dit geval niet nadrukkelijk uit de samenhang van de hele gordel? Of is het genoeg om een paar voorbeelden te bewaren en de rest praktisch te benutten, of te slopen?

Een park van 30 hectare is natuurlijk ook fijn, en goedkoper in het onderhoud... een oplossing waarbij erfgoed beschermd wordt en gecombineerd wordt met praktisch gebruik zou het mooiste zijn, meer bekendheid van de fortengordel als geheel is wel nodig om het draagvlak daarvoor te vergroten.

De natuur zijn gang laten gaan en een interessante ruïne laten ontstaan heeft allerlei praktische bezwaren, maar is ook een optie... Interessante overwegingen, waar de komende tijd nog regelmatig over gesproken zal worden.

Militaire architectuur

Interessant en fascinerend: hoe zijn de forten gebouwd?

In hun tijd waren de forten het allernieuwste als het ging om moderne verdedigingsmethoden: imposant en vol technische snufjes.

De wedloop tussen aanvals- en verdedigingswapens tussen 1850 en 1914 zie je hier in baksteen en beton vastgelegd.

Aan welke eisen moest de fortenbouw voldoen, welke besluiten liggen eraan ten grondslag? Uit welke elementen bestaat een fort, welke nieuwe uitvindingen werden gedaan en waar diende dit alles toe? Welke uitdagingen kwam men tegen bij het ontwerp en de bouw?

Het soldaten-leven

Behalve het probleem van de tweetaligheid en sociale ongelijkheid is er nog veel meer te weten over hoe het de soldaten in de forten verging.

Bijvoorbeeld over de geluidsdruk tijdens kanonvuur in de forten, die evenwichtsstoornissen en psychische problemen teweegbracht. Over het leven in absolute duisternis tijdens gevechten. Maar ook: hoe sliepen ze, aten ze, oefenden ze en is dat waar, van dat overvloedige drankgebruik?

Protesten

Niet iedereen was destijds blij met de Belgische Onafhankelijkheid, de status van Antwerpen als Nationaal Reduit en de bijbehorende bouw van de fortengordel.

In Antwerpen keerde de anti-militairistische ‘Meetingpartij’ zich tegen de regering. Zij zagen de ontwikkelingen in Antwerpen als zeer ongunstig voor de Antwerpse haven. Overal waren protestmeetings en Antwerpen dreigde ermee zich van België af te scheuren.

Levende geschiedenis!

Als we snel zijn, kunnen er nog verhalen opgetekend worden uit de mond van mensen die zelf op de forten gestationeerd zijn geweest, eraan gebouwd hebben of op andere manieren sterke verbondenheid met de forten hebben.

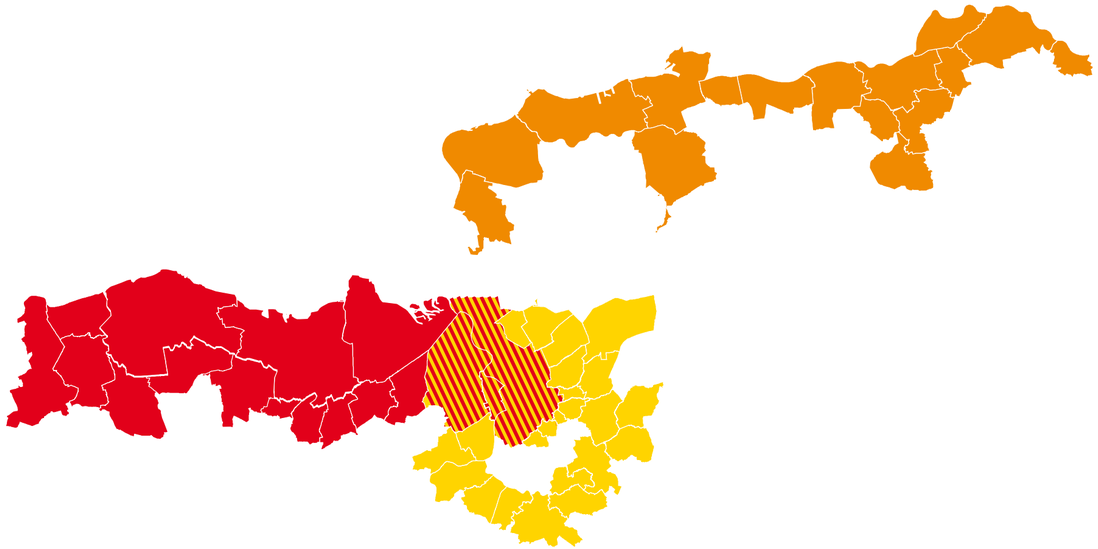
Een gemiste kans om deze getuigenverslagen niet op korte termijn te gaan verzamelen!

DEEL 3

Vertalen

Zowel de beknopte analyse van de markt als de biografieën en verhalen geven aan dat de Provincies Oost-en West Vlaanderen, Zeeland, Noord-Brabant en Antwerpen met de vele forten en linies een waardevol ‘produkt’ hebben om toeristisch en economisch in te zetten. Het verleiden van de (potentiële) bezoeker en zaken zichtbaar maken zijn daarbij de uitdagingen.

Een van de uitgangspunten van deze studie is het creëren van nieuw perspectief op het vermarkten van de forten en linies. Hoe zijn de verhalen zo goed mogelijk te vertalen? Gaandeweg de studiebijeenkomsten zijn daarvoor de volgende invalshoeken naar voren gekomen:
_ vermarkten bekeken vanuit de (potentiële) bezoekers;
_ vermarkten vanuit gezamenlijke kracht;
_ vermarkten per elke linie (waaruit per linie de belangrijkste voorbeelden van vermarkting zijn af te leiden).

Hierna volgt een toelichting per invalshoek inclusief voorbeelden. Vervolgens worden in dit hoofdstuk kort een aantal van die ideeën nader beschreven. Zij zijn gebaseerd op de verhalen en ervaringen die ons tijdens de bijeenkomsten gedurende het afgelopen half jaar zijn verteld en vertoond. De opsomming is niet uitputtend. Het doel van dit overzicht is betrokkenen, ondernemers en beleidsmakers te inspireren en handvatten te bieden voor het beter in de markt zetten van de forten en linies, als toeristische en economische meerwaarde voor de streek.

Vertalen vanuit de doelgroepen
Binnen de doelgroepen (zie pag. 14-15) mag voor de specifiek geïnteresseerde bezoeker het aanbod inhoudelijk behoorlijk informatief en diepgravend zijn. Denk daarbij aan boeken die nader op de geschiedenis ingaan, rondleidingen die specifieke thema’s uitdiepen bijvoorbeeld vanuit een historisch figuur of het naspelen van bepaalde veldslagen via re-enactment.
De bezoeker uit de regio wordt aangesproken door wisselend aanbod zodat zij vaker een bezoek kunnen brengen. Kleinschalige steeds vernieuwende tentoonstellingen, een culinair-toeristisch keuzemenu en fietstochten zijn dan aantrekkelijk.

Vermarkten vanuit gezamenlijk kracht
Doorverwijzing naar elkaar brengt eenvoudig synergie. Visuele verbinding door middel van infokiosken is op gang. Zet dat ook digitaal meer in. Verwijs bijvoorbeeld via links op forten-brabant.nl ook naar de staatsspaanselinies.nl. Stap samen in de ontwikkeling van innovatief erfgoed. GPS-/audiotours zijn voor alle linies interessant, zorg dat de technische ontwikkelingskosten worden gedeeld terwijl elke linie daarna de eigen content verzorgt. *Me-too marketing* is voor evenementen zinvol. Gebruik bestaande draaiboeken en inzichten van bijvoorbeeld een fortennacht of een fortenmaand. Deel bestaande kennis, technische ontwikkeling en opstappkosten en vul daarna per linie een programma of content in.

Vermarkting per linie

Staats-Spaanse Linies
Een langgerekt gebied waar de relicten wat hulp moeten krijgen om zichtbaar te worden. Toon de samenhang vanaf het vogelperspectief. Maak de afstanden aantrekkelijker om af te leggen. Zet in op de routes tussen de parels door digitalisering en creatieve vervoersmiddelen. Zorg voor minder versnippering van de activiteiten, creëer nieuwe –zich herhalende- tradities met behulp van evenementen (jaarlijks terugkerend van preuverij tot fortenmaand). De website is informatief maar wat meer interactie is wenselijk denk aan het downloaden van (digitale) routes en kaarten.

Fortengordels rond Antwerpen
Verleid de toerist die naar de stad Antwerpen komt om ook de forten op te zoeken (de forten zijn niet de eerste reden waarom men komt, maar zijn wel een mooi extra aanbod naast mode, Rubens en diamanten). Biedt dagexcursies aan vanuit bestaande toeristische (stads-) lokaties. Kiezen van één hoofdthema per locatie wordt aanbevolen (educatief, historisch, natuur). Digitaal kan het aanbod steviger worden bekendgemaakt, zowel via een website als links vanaf www.allesoverantwerpen.be en langs de toeristische wegen.

De Zuiderwaterlinie
Een uitgestrekt gebied, concentreer daarom op de aantrekkelijke locaties nabij de stedelijke parels. Evenals bij de Staats-Spaanse Linies is het ook hier van belang de samenhang te tonen en routes tussen de parels aantrekkelijk te maken. Inzet op een digitaal aanbod is in gang gezet en verdient zeker prioriteit. Het opdelen van de linie in routes kan verder uitgewerkt (zoals bijvoorbeeld het Pieterpad ook in stukken kan worden gedaan). Gezamenlijk aanbod van zowel documentatie als evenementen (ook met de NHW) verdient aanbeveling.

Voorbeelden van vermarkting

Visuele verbinding

Je gaat het pas zien als je het doorhebt
(citaat van J. Cruijff)

Is het een verkleuring in het landschap of bevindt zich daar een stuk van een linie? Het lezen van forten- en linielandschap is niet eenvoudig. Simpele herkennings-tekens kunnen daar snel verandering in brengen. Zoals de basisverhalen ons leren zijn er lijnen te benoemen (ondermeer de historische lijnen en grillige grenzen) waarlangs deze markeringen kunnen worden neergezet. Of er kunnen, naar voorbeeld van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, op strategische plekken herkenbare mar-keringen worden geplaatst, daar waar veel beweging is van toeristen (zoals langs hoofdwegen en fietspaden).

Dit kan bijvoorbeeld met behulp van ‘pinpoints’ (zoals in Google Earth), een fortlogo of banier. Ook de infokioskmodules zijn hiervoor prima te gebruiken (zie de projectbrochure -Forten en Linies in Grensbreed Perspectief (FLGP)- deelproject 61). Zie voorbeeld foto rechts bovenaan deze pagina. Hier kan ook een telefoonnummer of GPS-coördinaat op staan voor verdere informatie via (smart)phone. Een dergelijk regelmatig in het landschap terugkerend herkenningspunt geeft aan dat dit een onderdeel is van een groot geheel, de samenhang van het systeem wordt beter zichtbaar.

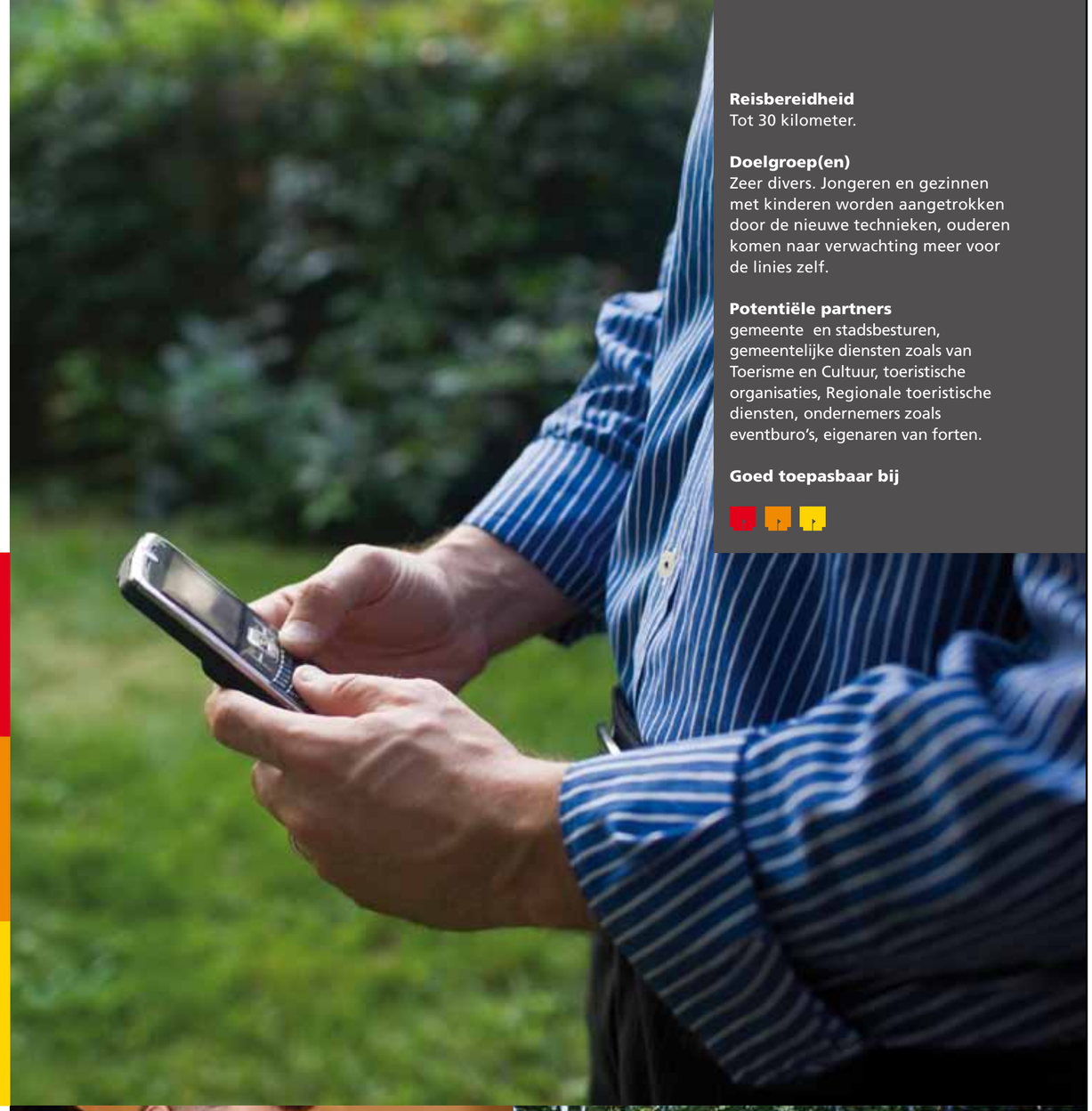
Reisbereidheid
Naar verwachting laag (<15 kilometer). Het gaat hier voornamelijk om wandelaars en fietsers, van hen is bekend dat de reisbereidheid laag is.

Doelgroep(en)
Wandelaars en fietsers:
55 plussers.

Potentiële partners
provincies, gemeente en stadsbesturen, ANWB, VAB, Regionale toeristische diensten, agentschappen zoals RO en Erfgoed, gemeentelijke diensten oa. van Toerisme en Cultuur.

Goed toepasbaar bij

Eenheid krijg je niet alleen door op de locaties een herkenningspunt te plaatsen, maar ook door alle communicatie rond de linies en forten wat meer te stroomlijnen met een consequent doorgevoerde huisstijl. Het kan daarbij ook zeer zinvol zijn per deelgebied een eigen pay off te gaan voeren, zoals ‘Onderdeel van ... ‘

Reisbereidheid
Tot 30 kilometer.

Doelgroep(en)
Zeer divers. Jongeren en gezinnen met kinderen worden aangetrokken door de nieuwe technieken, ouderen komen naar verwachting meer voor de linies zelf.

Potentiële partners
gemeente en stadsbesturen, gemeentelijke diensten zoals van Toerisme en Cultuur, toeristische organisaties, Regionale toeristische diensten, ondernemers zoals eventburo's, eigenaren van forten.

Goed toepasbaar bij

Voorbeelden van vermarkting

Innovatief erfgoed

Zet forten en linies ook op de digitale kaart, genereer (media)aandacht en spreek de visueel geïnteresseerde (jongere) doelgroep aan. Je ontkomt niet aan de toepassing van de nieuwste technieken. Vooroplopen hoeft niet direct er is immers vaak veel nieuwe techniek nodig, maar slim volgen en samenwerken is noodzakelijk. Proeftrajecten met inzet van multimediale middelen zijn gaande in ondermeer Hulst, Fort Stabroek en Den Bosch.

De GPS-technieken en toepassingen van Augmented Reality vormen een nieuwe wereld waarmee je het verborgene inzichtelijk en beleefbaar maakt. Er komt een digitale laag over het camerabeeld van een mobiele telefoon. Voor je ogen transformeert het rustieke landschap in het slagveld van honderden jaren terug inclusief ooggetuigenverslag van een soldaat. Dergelijke nieuwe technieken bieden ook unieke kansen om de weidsheid van het hele liniesysteem uit te leggen. Bijkomend voordeel: er ontstaat geen woud van infoborden, de plek zelf wordt met rust gelaten. Deze innovatieve benadering moet een 'wow-effect' teweegbrengen, zoals: 'op precies de plek waar ik nu sta, vochten honderden jaren geleden de soldaten hun vrijheidsstrijd'. Beleving voorop!

De uitdaging is te zoeken naar écht nieuwe en verrassende manieren van kijken naar verdedigingswerken. Tenslotte waren deze werken ten tijde van hun bouw óók een staaltje van het allernieuwste (op het gebied van de landsverdediging).

Kijk ook eens naar de voorbeelden van toeristische layars van het Gelders Overijssels Bureau voor Toerisme zoals 'Langs Heilige Huisjes' waarmee men religieus Twente en haar verhalen beleeft en de Hanzesteden-layars.

Voorbeelden van vermarkting

Door de ogen van...

Kies een favoriet en herkenbaar figuur: een kind in de 16e eeuw, een boer, een soldaat, Jantje van Sluis, de vleermuis Sebastiaan, Teuntje Penningsbroot, Tijl Uilenspiegel, Simon Stevin, Menno van Coehoorn, Farnese, Prins Maurits etc.. En laat je rondleiden door hem of haar. Jouw figuur vertelt je spannende en interessante verhalen vanuit eigen perspectief. Uiteraard voeren deze verhalen je langs díe plekken waar hij of zij heeft gewoond en geleefd en waar (oude of nieuw aangebrachte) tastbare kenmerken zijn terug te zien. Ze zijn dus vooral lokaal goed inzetbaar.
Je kunt vooraf op internet een keuze maken uit de verschillende types en meer over hen te weten komen. Zij spreken je toe en verleiden je zo in hun omgeving op pad te gaan. De gekozen tour kun je downloaden voor een mp3speler of bij een toeristisch infopunt gaan huren of via een onlineapplicatie op je telefoon zetten.

Reisbereidheid
Tot 30 kilometer.

Doelgroep(en)
Gezinnen met kinderen. De characters lenen zich daarnaast voor scholen (schoolreizen en lespakketten).

Potentiële partners
gemeente en stads besturen, toeristische organisaties, regionale toeristische diensten ondernemers, eigenaren van forten.

Goed toepasbaar bij

Reisbereidheid
Tot 30 kilometer.

Doelgroep(en)
55-plussers met een interesse in cultuur (historie) of wandelen/ fietsen. Daarnaast indien aanbod van vergader-accommodaties ook de zakelijke bezoeker.

Potentiële partners
gemeente- en stads-besturen van grote steden, toeristische organisaties, regionale toeristische diensten, ondernemers.

Goed toepasbaar bij

Voorbeelden van vermarkting

Eén uitvalsbasis

IJzendijke met haar museum voor de Staats-Spaanse linies: Het Bolwerk. En met haar liniedijk, bastion en ravelijn biedt genoeg mogelijkheden om dé uitvalsbasis en informatiepunt voor de Staats-Spaanse Linies te zijn. Die rol is het vestingstadje ook toebedeeld, maar in de praktijk is het onvoldoende uitgewerkt en slechts heel beperkt in de markt gezet. Voor Brabant geldt hetzelfde. Er zijn veel losse onderdelen die je niet op een dag allemaal gaat bekijken en een eenduidige, goed ingerichte uitvalsbasis ontbreekt.

Het zou goed zou zijn om één centraal punt te hebben als uitvalsbasis per deelgebied waar zowel toeristische informatie, vergaderruimte als horeca beschikbaar is. Een fysieke plek waar de bezoeker uit de regio, de toerist van verder weg, de zakelijke passant maar ook de bewoner en de ondernemer zich kunnen oriënteren op de omgeving. Een plek waar je naartoe komt omdat je wilt weten hoe de forten en linies in elkaar zitten maar ook om anderen te ontmoeten en initiatieven te laten ontstaan. Het is bovendien een plek waar je informatie vindt (in woord en beeld) over de laatste ontwikkelingen rond het historisch, ruimtelijk en landschappelijk herstel van de linies. En waar je wordt geïnspireerd en uitgedaagd deel te nemen aan die ontwikkelingen (bijvoorbeeld mee kan denken over bestemmings- en inrichtingsplannen).

Aansluitend wordt opgemerkt dat andere bezoekerscentra uiteraard van harte uitgenodigd worden eveneens met het idee van ‘uitvalsbasis’ aan de slag te gaan. Maak er een eigen vertaling van, bij voorkeur in samenwerking met elkaar en verwijzend naar elkaar.

Reisbereidheid
Tot 50 kilometer.

Doelgroep(en)
Zeer divers. De activiteiten zijn interessant voor gezinnen met kinderen, teamuitjes, groepen (senioren) vrienden et cetera.

Potentiële partners
toeristische organisaties, regionale toeristische diensten, restaurant en cateringbedrijven, overige ondernemers.

Goed toepasbaar bij

Voorbeeiden van vermarkting

Op Strooptocht langs de linies

Ga met een culinaire gids op strooptocht: in kleine groepjes typische streekingrediënten verzamelen en ondertussen een en ander horen over de geschiedenis en de oorlogskeuken. Maak vervolgens met een kok samen een gerecht (volgens bereidingswijzen uit de 15e 16e eeuw?) om dit te serveren als originele gamellenmaaltijd (met oorspronkelijk eetgerei of eetketeltje van soldaten).

Zoals uit de ondernemersbijeenkomsten tijdens het project bleek is er veel interesse in het aanbieden van (culinaire-, actieve-) arrangementen. Bijvoorbeeld rondom Antwerpen liggen diverse niet meer gebruikte spoorlijnen. Zet een tocht uit tussen de forten met de lorrie (draisine of railvoertuig). Kijk voor toepassingen eens op www.grenzland-draisine.eu.
Enter de reduite via de (tijdelijke) hangbrug, geniet van de gamellenmaaltijd en overnacht op het fort naar keuze.

Voor wie na de strooptocht thuis verder wil ontdekken is in de toekomst bijvoorbeeld het kookboek ‘Koken langs de linie’ of ‘Kok en rellen’ te koop …

Of kijk eens naar de reeds bestaande, succesvolle en originele voorbeelden zoals die van: de Barettochten waar groepen op stoere wijze de streek verkennen en diverse streekgebonden produkten proeven.(www.barettochten.nl) Of de wijze waarop het Waas erfgoed zich a la carte presenteert (www.erfgoedcelwaasland.be en www.toerismewaasland.be)

Diner in het donker
De ultieme smaakbeleving heb je tijdens een diner waarbij je niet wordt afgeleid door je andere zintuigen. De culinaire verrassingen worden in volledige duisternis geserveerd, waardoor men kan ervaren hoe het is als het zicht wordt ontnomen en alle andere zintuigen het over moeten nemen. Dit leidt vaak tot verrassende en hilarische momenten.
Bediening wordt gedaan door visueel gehandicapten die deze avond juist in het voordeel zijn. Nu vinden deze diners plaats in verduisterde restaurants (zie bv. www.bartimeus.nl/over_bartimeus/dineren_in_het_donker), terwijl de forten daarvoor een unieke locatie bieden.

Reisbereidheid
Tot 30 kilometer voor de luchtfoto's, veel groter (tot 100 kilometer) voor een helikopterrondvlucht.

Doelgroep(en)
Alle leeftijden. De luchtfoto's richten zich op de al aanwezige bezoekers die voornamelijk bestaan uit gezinnen met kinderen en senioren (55+ jaar). De helikoptervlucht trekt echter een veel breder scala aan bezoekers.

Potentiële partners
toeristische organisaties, regionale toeristische diensten, ondernemers.

Goed toepasbaar bij

Voorbeelden van vermarkting

Van boven

Om de omtrek en indrukwekkende vormen van de vestingen, forten, liniedijken en inundatiegebieden goed te zien en de samenhang te begrijpen, moet je het gebied eigenlijk van bovenaf kunnen bekijken. Google Earth geeft al veel inzicht en er zijn onlangs ook luchtfoto's gemaakt van alle locaties. Je kunt deze luchtfoto's aanbieden via de websites van betreffende forten en linies. Of er wordt ter plekke een poster-automaat geplaatst waar men na inworp van enkele euro's een luchtfoto (A3 formaat) kan trekken die het overzicht en de verbanden laat zien (immers ervaring opgedaan tijdens de studiereis naar de Staats Spaanse Linies in september 2010 leerde dat de luchtfoto's van M. de Meyer van de provincie West-Vlaanderen eenvoudig het geheel verduidelijkten). Wellicht kan men dan deze posters eenvoudig meenemen gedurende de wandeling. Voor een overzicht ter plaatse zijn binnenkort grote luchtfoto's te op de infoborden van de infokiosken. Deze infokiosken staan reeds gepland op diverse locaties (zie de projectbrochure forten en linies in grensbreed perspectief, project 33 tot 38).

Nog veel spannender is het natuurlijk om zelf van bovenaf te kijken met een korte helikopterrondvlucht. Dit kan als speciaal evenement op aparte data en tijden worden aangeboden. (Kijk als voorbeeld eens bij Fort Vechten waar je tijdens de Fortenmaand 7 minuten rondvliegt voor € 35,00).
Hierbij wordt opgemerkt dat niet overal helikoptervluchten mogelijk zijn. Een aantrekkelijk en minstens milieuvriendelijker alternatief zijn dan ballonvaarten, ultralight-of zweefvluchten die reeds op diverse plekken worden aangeboden. Het aldus verkregen vogelperspectief biedt rust en ruimte om de verbindingen in het landschap zelf te aanschouwen en interpreteren.

Voorbeeiden van vermarkting

Bouw je eigen fort

Educatie op locatie. Spelenderwijs leren en ervaren wat er allemaal komt kijken bij het bouwen van een stevig verdedigingswerk. Op locatie bij een van de forten kunnen stoere jongens en meiden met veel zand, water en houten pallets bouwen aan eigen verdedigingswerken. Of leg een link met een boerderij gelegen naast een fort waar de activiteiten worden uitgebreid met bijvoorbeeld ecologisch getinte opdrachtjes. Maak eenvoudig toegankelijke arrangementen voor zowel schoolgroepen als verjaardagsfeesten. Bestaande uit een vertelling door een fortbewoner (acteur) over het bouwen van forten waarna je zelf aan de slag gaat, gevolgd door een spannend spel levend stratego waarbij een zaklamp wel handig is.

Of (ook aantrekkelijk voor volwassenen) verkrijg meer kennis van het linielandschap door te werken met technieken waarmee dat landschap is gecreëerd. Je leert kijken naar het landschap zoals een landmeter of ingenieur deed. Krijg inzicht in de wijzen waarop de forten destijds zijn gebouwd (met voor die tijd de nieuwste methoden en technieken). Dat geeft je een andere blik dan de professional, agrariër, natuurliefhebber of fietser. Zie bijvoorbeeld de workshops op www.hetleegeland.nl.

Reisbereidheid
Vooral lokaal:
tot 15 kilometer.

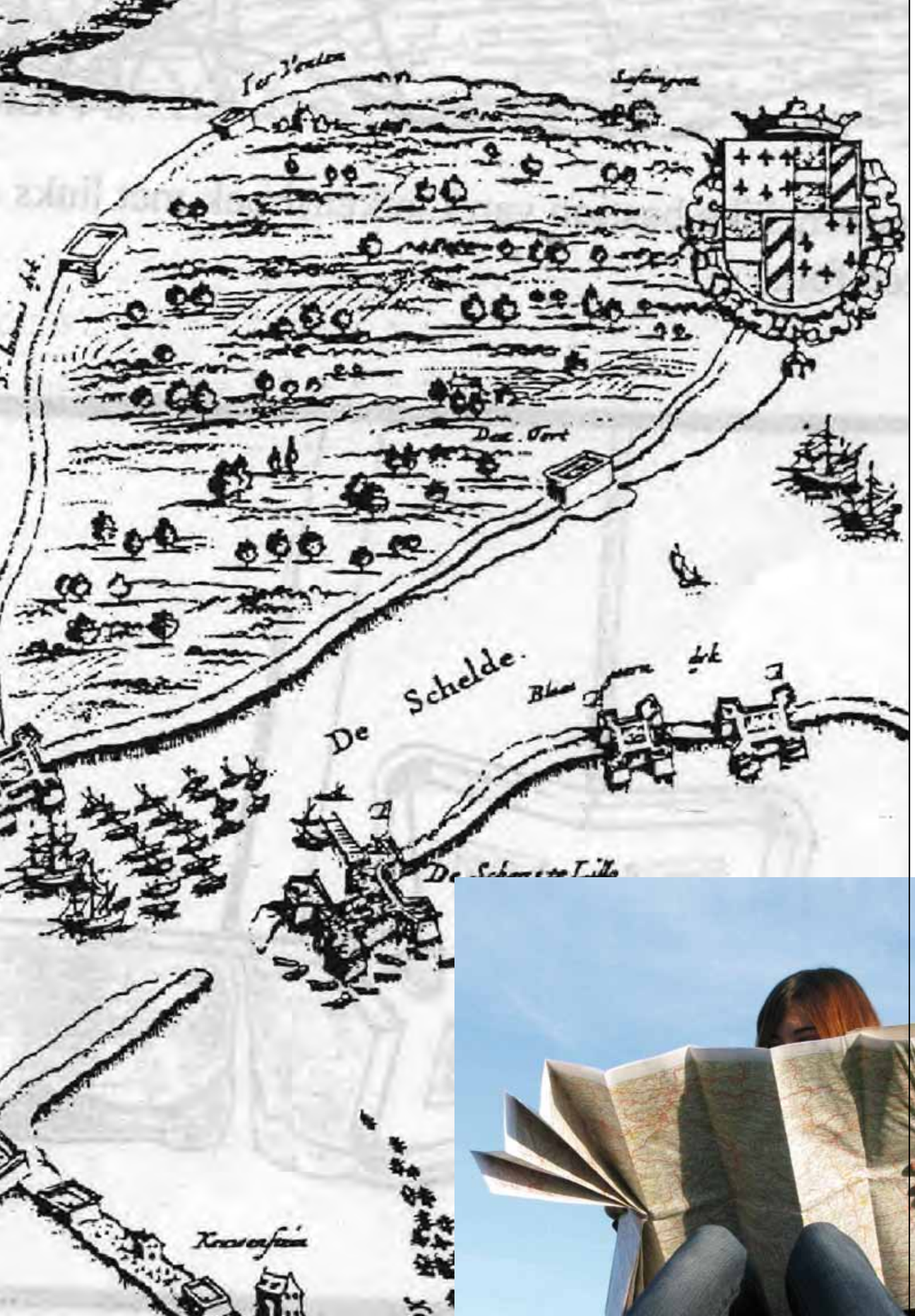
Doelgroep(en)
55 plussers, gezinnen met kleine kinderen en scholen.

Potentiële partners
ondernemers, scholen, eigenaren van forten.

Goed toepasbaar bij

Nb) Sluit aan op de educatieve pakketten, deelproject 63 uit de projectbrochure forten en linies in grensbreed perspectief. Of kijk eens op www.fortvechten.nl kinderactiviteiten

Voorbeelden van vermarkting

Op de kaart

Oude kaarten
Archieven die zich openen en hun schatten steeds makkelijker inzichtelijk maken via het internet. Oude plattegronden van vestingsteden en kaarten uit vroegere eeuwen zijn steeds makkelijker toegankelijk. Niet alleen voor de verzamelaar maar ook voor het werkstuk voor school. Biedt kaarten van de linies aan via de websites van zowel de linies als de locaties. Maak vergelijkingen met de hedendaagse situatie.

Zie bijvoorbeeld de linies van Frederik Hendrik (zie het beleg van 's-Hertogenbosch beschreven op pag. 42). R. de Vrind heeft aan de hand van oude kaarten, luchtfoto's, hoogtebestanden en veldwerk de linies in het landschap van nu gelocaliseerd en in kaart gebracht. Deze kaart is verschenen als bijlage van de herziene uitgave van het Dagboek 1629 van Peter-Jan van der Heijden.

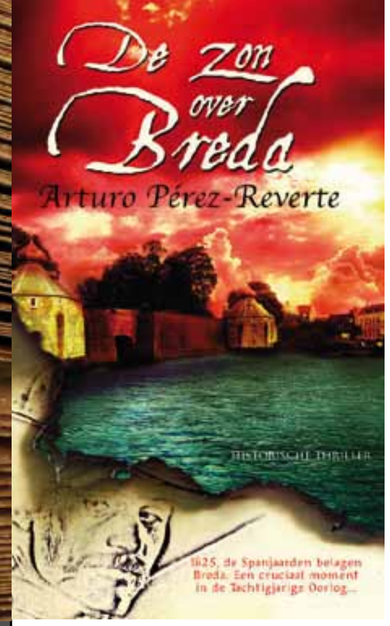
Beleefkaarten
Kleine kaartjes zoals zapcards kunnen snel informatie bieden. Een display met zapcards kan aantrekkelijk zijn wanneer de kaarten zijn vormgegeven als zogenoemde beleefkaarten. Dat zijn geen traditionele plattegrondjes maar uitklapbare kaartjes formaat creditkaart. Hierop staan icoontjes en kleine fotootjes van toeristisch aantrekkelijke punten. Zo zie je in een oogopslag de locatie van dat leuke museum, aantrekkelijke restaurant of bijzondere uitkijkpunt. De beleefkaart kan op veel toeristische locaties als zogenoemde strooifolder liggen; goed in het zicht en gratis mee te nemen. Op de achterzijde is ruimte voor reclame van plaatselijke ondernemers.

Reisbereidheid
Relatief hoog:
tot 40 kilometer.

Doelgroep(en)
55 plussers en gezinnen met kleine kinderen.

Potentiële partners
heemkundige en/of geschiedkundige kringen ondernemers, kunstcollectieven, gemeentelijke diensten.

Goed toepasbaar bij

Reisbereidheid
Afhankelijk van het succes van het boek, indien een groot succes dan is de reisbereidheid (zeer) groot.

Doelgroep(en)
Alle leeftijden.

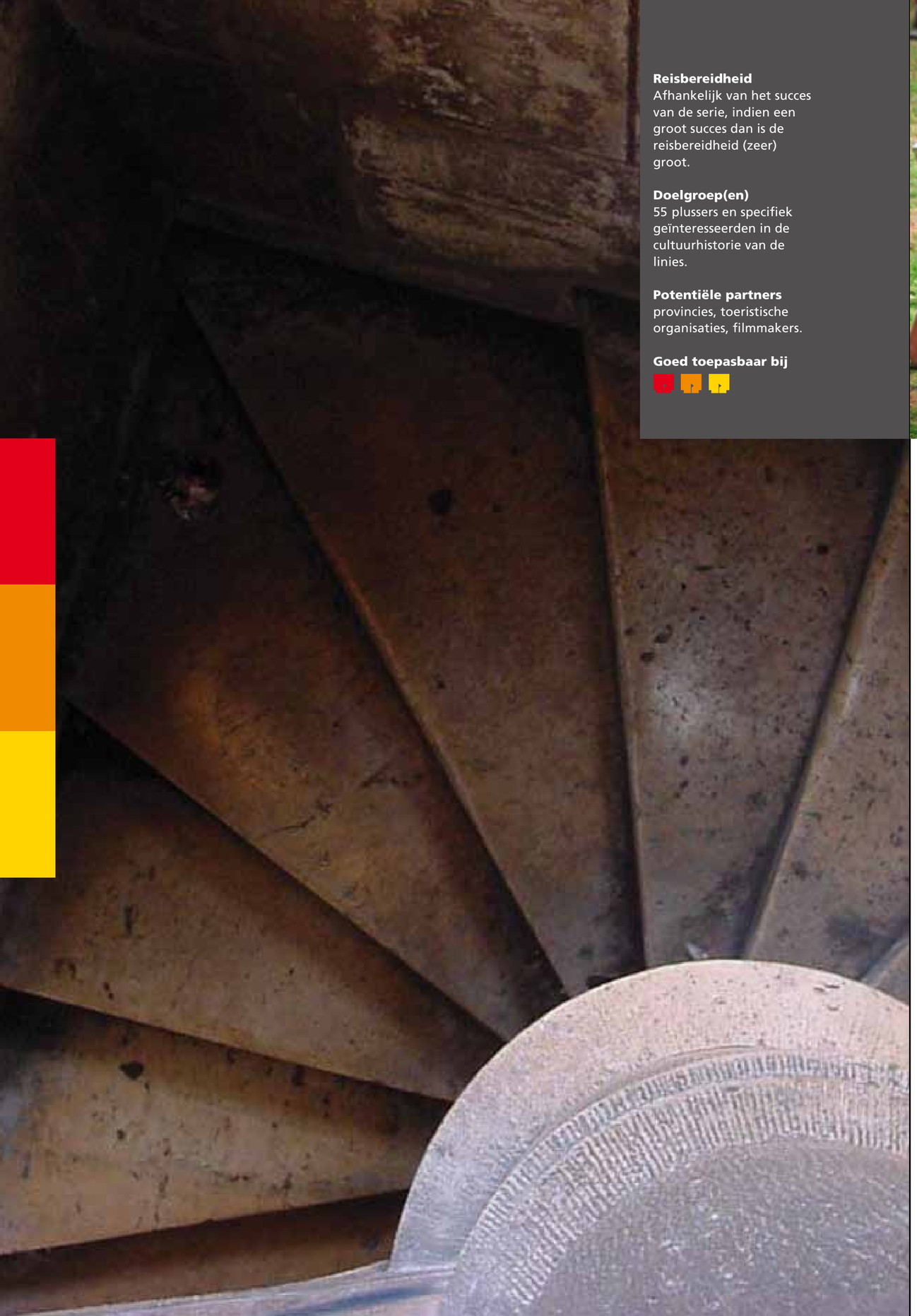
Potentiële partners
provincies, toeristische organisaties, regionale toeristische diensten uitgeverijen.

Goed toepasbaar bij

Voorbeelden van vermarkting

Boeken als trekkers

Het toerisme naar Nieuw-Zeeland nam een vlucht na het verschijnen van de film In de Ban van de Ring, die daar was opgenomen. Ook ontstonden er complete pelgrimstochten naar Rome na het verschijnen van Het Bernini mysterie van Dan Brown. Dichter bij huis spreekt het verhaal De Zon van Breda van Arturo Perez-Reverte tot de verbeelding. Een historische roman over de belegering van Breda door Spinola, geschreven vanuit het perspectief van een soldaat. Goede verwachtingen zijn er ook van een nieuwe Suske en Wiske die nu wordt gemaakt en die zich afspeelt rond de Staats-Spaanse Linies.
Wellicht zou een nieuw te verschijnen boek dat zich afspeelt tijdens de Tachtigjarige Oorlog in Vlaanderen en de Zuidelijke Nederlanden, een nieuwe doelgroep naar de regio kunnen trekken. Wellicht is er in de streek een goede auteur die dit in opdracht zou kunnen doen, of kan er een landelijk bekende auteur voor dit onderwerp worden geïnteresseerd.

Reisbereidheid
Afhankelijk van het succes van de serie, indien een groot succes dan is de reisbereidheid (zeer) groot.

Doelgroep(en)
55 plussers en specifiek geïnteresseerden in de cultuurhistorie van de linies.

Potentiële partners
provincies, toeristische organisaties, filmmakers.

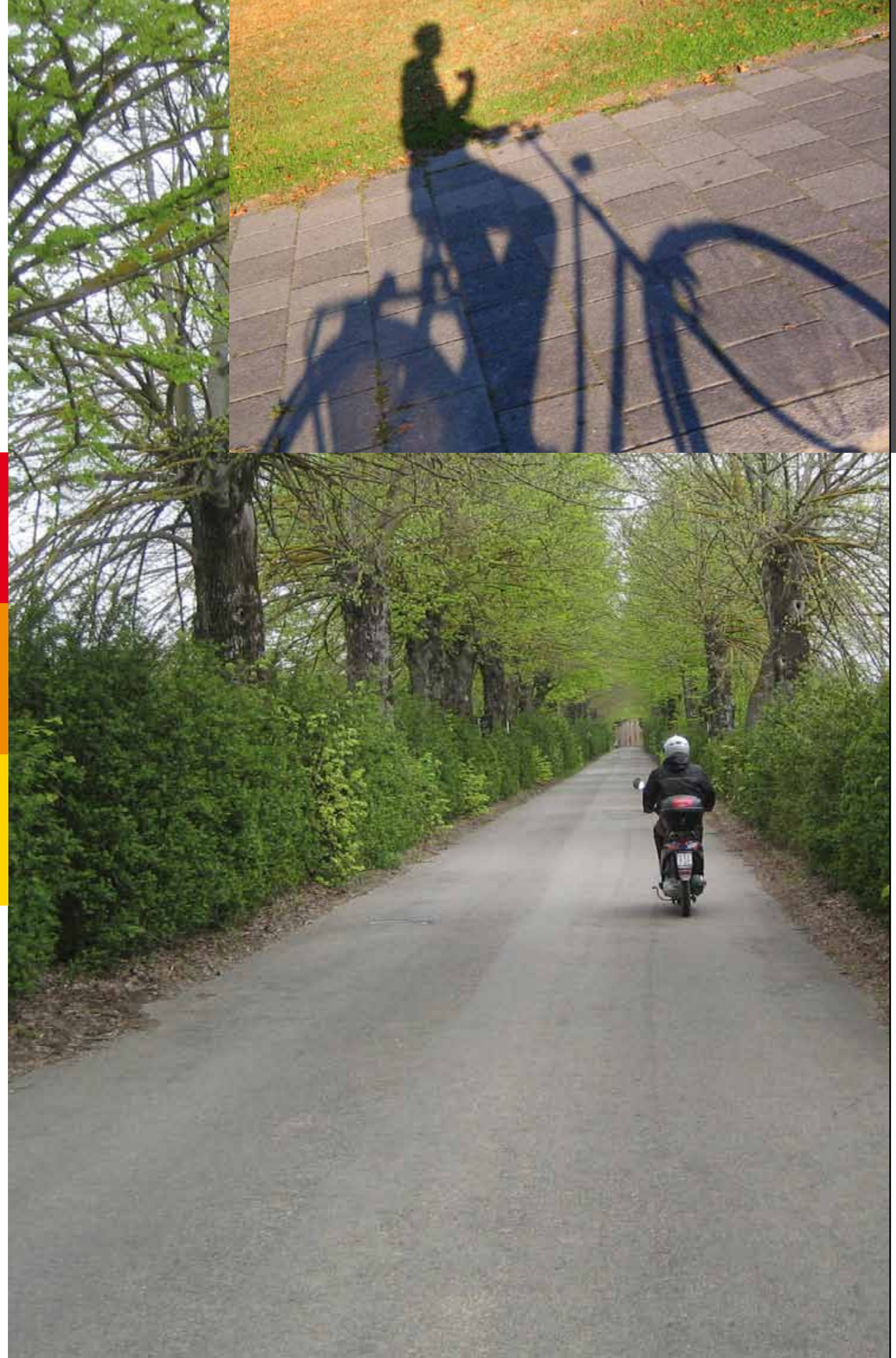
Goed toepasbaar bij

Voorbeelden van vermarkting

Docu-serie Langs de Linie

Regelmatig worden op tv documentaires/series uitgezonden met een cultuurhistorisch/recreatieve inslag. Denk bijvoorbeeld aan de docu-serie ‘God in de Lage Landen’, waarin de bekende zanger Ernst Daniël Smid elke aflevering kloosters en historische locaties bezoekt en bekende historische figuren portretteert. Het verhaal van de linies en forten in Nederland en Vlaanderen leent zich heel goed voor zo’n landelijke aanpak. Denk aan het portretteren van de levenswandel van Brialmont of de reis van Frederik Hendrik naar ‘het aerdige geback’ Fort de Roovere of de zorg van Teuntje Penningsbroot voor haar dames en de armen (zie o.a. pagina 44-45). Zowel grote als kleine verhalen kunnen op deze wijze prachtig worden verteld en verbeeld.
Overigens zou volgens betrouwbare bron de succesvolle (en in Nederland bekende) regisseur Ate de Jong geïnteresseerd zijn in het maken van een film over dit thema…

Reisbereidheid
De reisbereidheid voor wandelen en fietsen is laag: < 15 kilometer.

Doelgroep(en)
55 plussers ensSportieve toeristen.

Potentiële partners
toeristische organisaties, verenigingen zoals Natuurpunt, fiets en wandeldiensten, ondernemers, ANWB, VAB, gemeentelijke diensten zoals DMN.

Goed toepasbaar bij

Voorbeeiden van vermarkting

Te voet en op de fiets

Zoals toeristisch onderzoek uitwees is het verder uitwerken van fiets- en wandelroutes de moeite waard. Zeker voor bewoners uit de nabije omgeving, die zoals blijkt veel op de fiets stappen, is het aanbieden van informatie en mogelijkheden voor het gebruiken van een kopje koffie cruciaal.

Uit het ruime arsenaal aan mogelijkheden worden hier enkele voorbeelden genoemd die uitnodigen tot verdere ontwikkeling.

Ruige Routes
Belevingstocht bijvoorbeeld per mountainbike van 2/3 dagen vol avontuur op bijzondere locaties, slapen op bijzondere plekken en verhalen over de streek horen van kunstenaars, dichters, biologen, boeren. Dit concept zou zich zeker lenen voor een boeiende korte vakantie in de grensstreek.

Interactieve routes
Een (auto/fiets/wandel)route langs een aantal forten en andere verdedigingswerken. Op elke locatie waar iets interessants te melden is, staat een klein bordje met een telefoonnummer of QR-code. Je belt het nummer of toetst de code en krijgt kort informatie over dat specifieke punt.

Forten per vespa of elektrische fiets
Geen motorrijbewijs maar toch gemotoriseerd en in de buitenlucht op pad? Huur een vespa. De knooppuntenkaart van het Fietsnetwerk kun je zo gebruiken voor langere routes. Immers op een vespa maal je niet om een kilometer meer. Zelf de route bepalen of vooraf uitgestippeld juist waar de te bezoeken locaties verder van elkaar liggen biedt dit vervoermiddel uitkomst. Zie bijvoorbeeld www.vespa.com. Naast de vespa lijkt er een grote markt te komen voor de elektrische fiets. Zeker de seniore doelgroep toont hiervoor serieuze belangstelling. Ook deze biedt de mogelijkheid om, qua kilometers, langere tochten te maken. Wel dienen dan oplaadpunten te worden ingericht.

Onthaal geregeld
Er is al een fietsroute langs de Antitankgracht maar, het zou goed zijn ook de forten met elkaar te verbinden. Een ‘onthaal’ op elk fort is daarvoor wel belangrijk. Meermaals kwam tijdens bijeenkomsten naar voren dat veel forten niet toegankelijk zijn waardoor een fortentocht wat teleurstellend kan verlopen als je verwacht ook echt in de forten te kunnen gaan. Goede communicatie wanneer men te gast kan zijn is belangrijk. Een uitzondering vormt de jaarlijkse Fortengordel fietstocht wanneer vele forten wel toegerust zijn op ontvangst van gasten.

Voorbeelden van vermarkting

Re-enactment en oorlogstoerisme

Re-enactment betekent zoveel als ‘her-uitvoeren’ en staat voor het naspelen van veldslagen uit het verleden. Het uitgangspunt van de spelers kan variëren van het weergeven van een zo nauwkeurig mogelijke reconstructie tot een meer algemeen spel bijvoorbeeld via demonstraties, bivakken en exercities. Doel is dan vaak om het publiek op een aanschouwelijke manier kennis te laten maken met significante periodes uit de geschiedenis, ter bevordering van een beter historisch begrip.

Zowel in Nederland als in Vlaanderen zijn er groepen enthousiaste mensen die met enige regelmaat kleurrijke episodes uit de geschiedenis van de Lage Landen op realistische wijze naspelen. Een fantastisch spektakel waar altijd veel bezoekers op af komen (kijk maar eens naar Bourtange). Voor speciale gelegenheden kunnen deze historische hobbyisten uitgenodigd worden om bijvoorbeeld een festival of jubileum op te luisteren.

NB
Het naspelen van oorlogssituaties kan gevoeligheden oproepen bij nog in leven zijnde slachtoffers, re-enactment voor de perioden van WOI en WOII wordt daarom niet aanbevolen.

Oorlogstoerisme
De WO1-slagvelden rond het Vlaamse Ieper, trekken ieder jaar toeristen uit Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland. Deze ‘oorlogstoeristen’ zijn naar alle waarschijnlijkheid zonder veel moeite ook te interesseren in de oorlogsgeschiedenis en verhalen rond bijvoorbeeld de Antwerpse verdedigingswerken. De afstand is in ieder geval beperkt, en het stimuleren van meerdaags ‘war-tourism’ ligt hier dan ook voor de hand.

Reisbereidheid
Hoewel er geen onderzoek naar gedaan is, is de verwachting dat de reisbereidheid voor deze activiteit erg groot is (100+ kilometer), dit vanwege het unieke karakter van de activiteit.

Doelgroep(en)
Specifiek geïnteresseerden van alle leeftijden.

Potentiële partners
re enactment verenigingen, militaire overheden, eigenaars van forten&bunkers, toeristische organisaties, gemeentelijke diensten, festivalorganisaties.

Goed toepasbaar bij

zie bijvoorbeeld de re-enactementvereniging VLGN (www.vlgn.nl) die zich met name richt op de jaren 1568-1912 en ondermeer een aparte werkgroep heeft voor de Tachtigjarige Oorlog

Reisbereidheid
Niet van toepassing omdat de spellen thuis gespeeld worden.

Doelgroep(en)
Alle leeftijden voor het bordspel. De online game zal met name interessant zijn voor kinderen en jong volwassenen.

Potentiële partners
gameindustrie, spelontwerpers, ondernemers, toeristische organisaties.

Goed toepasbaar bij

Voorbeelden van vermarkting

Oorlog is (g)een spel

De vijand komt er aan: bepaal je strategie met behulp van een beschikbaar aantal forten, schansen, legers. Waar zet je je forten neer? Hoe leg je de dijken zodat je het gebied onderwater kunt zetten? Op welk moment steek je de dijk door? Waar kunnen de legers zich veilig verplaatsen? Als de vijand komt met verbeterd geschut, moet je je tactiek aanpassen... Ontwikkel een spannend bordspel of -game voor alle leeftijden met allerlei interessante weetjes over het gebied, de partijen en de verdedigingswerken. Dit spel wordt dan op alle forten- en linielocaties verkocht.

Reisbereidheid
Vooral lokaal:
tot 15 kilometer

Doelgroep(en)
Gezinnen met kinderen.

Potentiële partners
serviceclubs, militaire overheden, eigenaars van forten & bunkers, toeristische organisaties, regionale toeristische diensten, gemeentelijke diensten, regionale bedrijven.

Goed toepasbaar bij

Voorbeeiden van vermarkting

1.000 bommen en granaten!

Denk je aan een stenen, betonnen of aarden forten, dan denk je aan... geschut! Kanonnen en kanonskogels spreken zeer tot de verbeelding en geven aanleiding tot spannende en leerzame verhalen over oorlogsvoering en (de ontwikkeling van) militaire uitrusting. Het ontbreken van geschut en andere artefacten zoals barakken, uitkijktorens, poorten, bruggen, schanskorven etc. is opvallend. Aankleding van de forten is op vele plaatsen gewenst. Echter de financiering is een uitdaging. De originele kanonnen, bruggen etc. zijn waarschijnlijk niet meer beschikbaar maar ook een replica kan zeer tot de verbeelding spreken. Een investering die wellicht met behulp van sponsoring te realiseren is! (‘Dit kanon wordt u aangeboden door ...’)

Voorbeelden van vermarkting

Beleef de forten

Zelf ervaren
In oorlogstijd of bij dreiging van een aanval zaten de soldaten dagen/wekenlang in het pikkedonker en in de ijskou opgesloten in hun fort. Hutjemutje met een paar honderd man in een gesloten ruimte. Als er een kanon werd afgevuurd, was de klap daarvan zo hard, dat soldaten oorbeschadigingen en evenwichtsproblemen kregen. Ook psychische problemen kwamen voor. Kortom: geen pretje! Als bezoeker zou het geweldig zijn als je iets van dat leven op het fort aan den lijve zou kunnen ondervinden. Natuurlijk zonder de shellshock en de blessures, maar duister, kou, harde geluiden, Vlaams geroezemoes en Franse bevelen, misschien zelfs geuren uit de keuken (of de slaapvertrekken...), maken van een bezoek aan een fort een echte belevenis!

Evenementen
Om die belevenis te stimuleren zijn themagerichte evenementen zinvol. Organiseer op bepaalde tijdstippen unieke activiteiten die daardoor de reisbereidheid van bezoekers vergroten. Denk aan de fortennacht, een fortenmaand, de vestingdagen, een countryfair, folkore-festival, toneel- of muziek-voorstellingen op het fort etc.

Kunst kan daarbij ook een rol spelen. Een mooi voorbeeld (ook op andere lokaties inzetbaar) was de kunstmanifestatie Dijken van wijven (2008 / www.dijkenvanwijven.nl). Een zestiental vrouwelijke kunstenaars uit Zeeland plaatsten hun installaties in het grensgebied. Diverse routes leidden de bezoekers langs de kunstwerken.

Verzorg daarnaast activiteiten met een meer permanent karakter zoals verhuur van kampementen (denk aan een afsluitbaar speelgebouw) op fort- en linielocaties. Bijvoorbeeld voor scouting-groepen die daarmee op een stoere locatie met liefde voor de natuur zich kunnen uitleven. Ook kunnen zij beheer van het kampement voeren en gedeeltelijk verhuur aan bijvoorbeeld schoolgroepen ervan verzorgen.

Praktisch
Tot slot zit beleving van de forten en linies niet alleen op de locaties zelf. Praktische verwijzingen zoals ansichtkaarten en posters die verleiden en voorpret oproepen zijn nog te weinig beschikbaar. In combinatie met schilder- of tekenclubs, amateurkunstenaars, ontwerp-je-eigen-kaart-wedstrijden, opdrachten voor fotoclubs etc. zijn kaarten te ontwikkelen waarbij doelgroepen actief meedenken en mee kunnen doen. De netwerbijeenkomsten tijdens deze vermarktingsstudie lieten zien dat er veel mensen zijn met goede ideeën, stimuleer dat samenzijn om gezamenlijk te komen tot concrete produkten om de forten te beleven.

Reisbereidheid
De reisbereidheid hangt hier nauw samen met hoe spectaculair en bijzonder de te ondernemen activiteit is. Is deze erg bijzonder dan kan de reisbereidheid hoog zijn (tot 50 kilometer). Is de activiteit minder bijzonder of uniek dan is het vooral lokaal verzorgend (minder dan 15 kilometer).

Doelgroep(en)
Gezinnen met kinderen, scoutinggroepen, vriendengroepen, bedrijfsuitjes, schoolreizen.

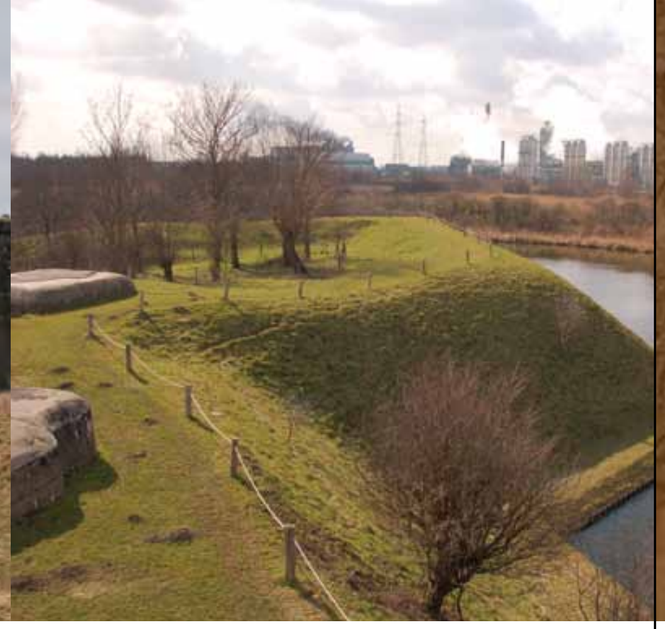
Potentiële partners
sportdiensten, eventburo's, regionale bedrijven, eigenaars van forten&bunkers, toeristische organisaties, regionale toeristische diensten en gemeentelijke diensten.

Goed toepasbaar bij

Conclusies & aanbevelingen

Linies in een nieuw perspectief

Het doel van de vermarktingsstudie is het creëren van een nieuw perspectief: het vermarkten van de linies. Nu vele restauraties in gang zijn gezet is de tijd gekomen om de maatschappelijke en economische waarde van de linies te benutten en ze beleefbaar te maken. Om dit mogelijk te maken is een intensief traject doorlopen waarin de mogelijkheden om de linies te vermarkten onderzocht zijn.

Perspectief: individueel
Uit de inhoudelijke inventarisatie is gebleken dat de linies inhoudelijk weinig met elkaar gemeen hebben. Vanzelfsprekend hebben zij alle drie een martiale achtergrond en ligt de basis voor de linies in het verdedigen van steden en gebieden die belangrijk waren. Maar zoals de basisverhalen schetsen en voor wat betreft het ontwerp, de gebruikte materialen, zichtbaarheid en samenhang tussen de verschillende onderdelen zijn er grote ver-schillen. Vanuit het perspectief van het publiek 'dat best verleid wil worden maar niet overweldigd' is daarom de keuze voor aparte verhaallijnen per linie voor de hand liggend. Een dwingend kader dat de drie gebieden samen-voegt is onnatuurlijk en voor de bezoeker niet helder.

Perspectief: gezamenlijk
Vanuit een ander perspectief is samenwerken wel relevant. Voor wat betreft ondernemerschap, bestuurlijke en inhoudelijke afstemming liggen er veel kansen voor internationale samenwerking tussen alle betrokkenen bij de linies. Met name op het gebied van kennis delen, financiering, productontwikkeling en training van vrij-willigers zijn hier vele kansen die nog kunnen worden opgepakt.

Deze twee perspectieven in combinatie met de lessen van anderen, zoals ondermeer geleerd van het projectbureau van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, leiden tot het idee van een tweesporenbeleid. Een spoor waarin via een gezamenlijke organisatie marketingacties worden ingezet. En een regionaal spoor waarop ondernemers en marktpartijen bij elkaar worden gebracht om concrete producten uit te werken. Immers van ondernemers kan niet worden verwacht dat zij ook tijd maken om brede marketingontwikkelingen in te zetten; die faciliterende en afstemmende rol is voor de provincies. Uit de diverse bijeenkomsten bleek dat de goede wil over en weer wordt gewaardeerd maar meer duidelijkheid over de looptijd van de processen is gewenst.

Productontwikkeling
Uit de zakelijke rapportage blijkt dat bezoekmotieven van belang zijn bij het ontwikkelen van producten: hoe groter het verzorgingsgebied, hoe minder vaak een bezoeker naar de locatie of activiteit zal komen. Dat betekent dat het geboden product relatief statisch kan zijn en niet vaak aangepast hoeft te worden. Hoe kleiner het verzorgingsgebied, hoe meer herhalingsbezoek en hoe meer er dus geïnvesteerd zal moeten worden in afwisselende programmering en productaanpassingen om de bezoekersstroom op gang te houden. Naar verwachting bieden de verhaallijnen die per linie beschikbaar zijn voldoende mogelijkheden om wisselende invalshoeken en daarmee nieuwe producten te vinden.
Bij het ontwikkelen van producten moet goed nagedacht worden over bezoekmotieven die een (potentiële) bezoeker heeft. Het product forten en linies kan dan weer in twee delen verdeeld worden: de individuele locaties en de verbinding tussen deze locaties. Elke locatie kan op zich een trekker zijn voor bezoekers die een leuk dagje uit zoeken, ter plaatse een georganiseerd evenement willen bezoeken of iets bijzonders willen beleven tijdens hun vakantie.De verbinding tussen de locaties is een heel ander product. Enerzijds is er de virtuele verbinding; het grotere kader waarin de bezoeker van één locaties kan zien hoe de samenhang en functie was van de linie. En anderzijds de fysieke verbinding: de linies kunnen een basis vormen voor routes. Juist de samenhang is dan het bezoekdoel geworden. Een vergelijkbaar voorbeeld is de pelgrimsroute naar Santiago de Compostela of het Pieterpad in Nederland.

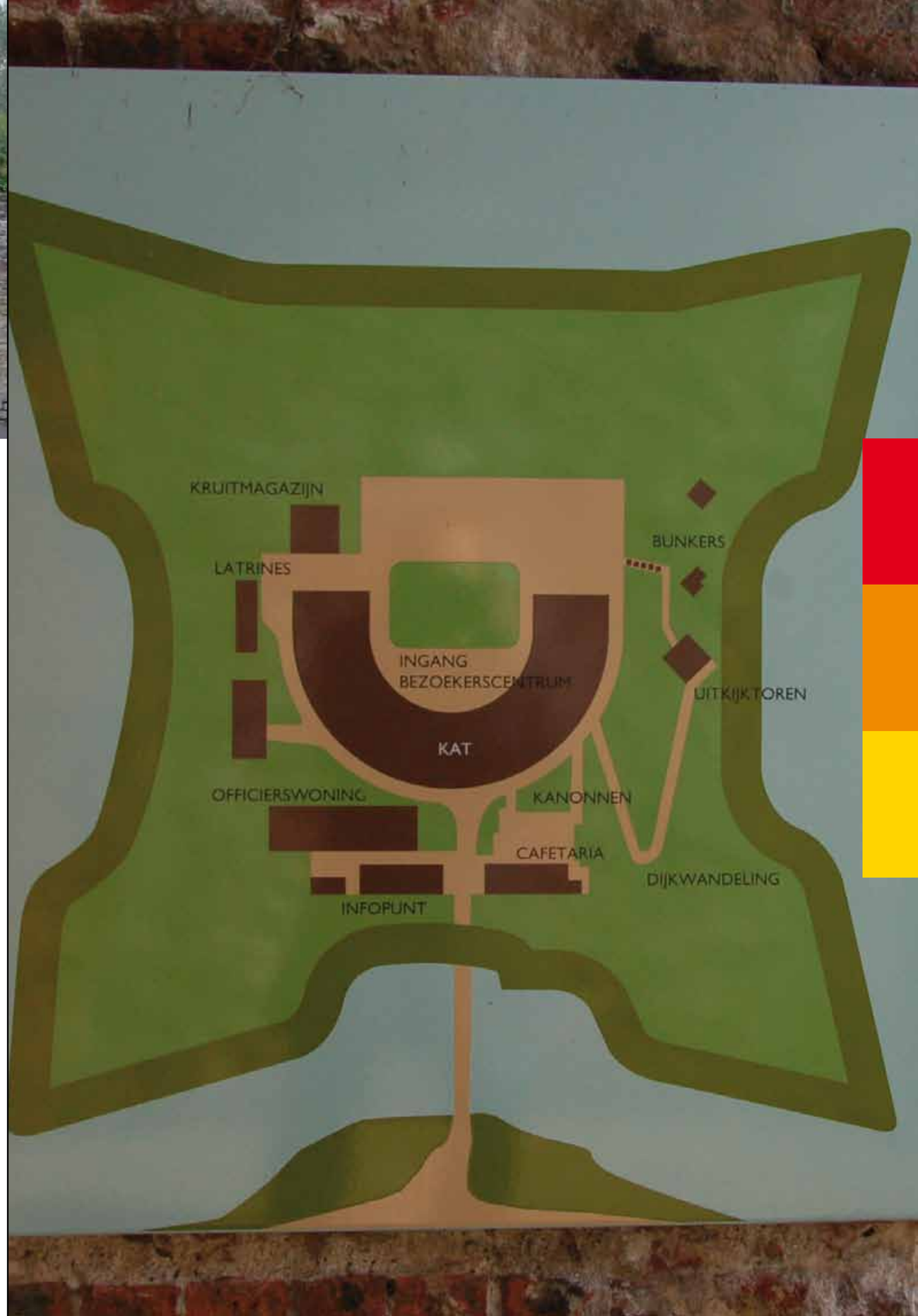
Vertaald naar de 3 linies betekent dit het volgende:

Zuiderwaterlinie
Omdat de linies hier doorbroken zijn en de samenhang in het landschap minder zichtbaar is, zal bij de product-ontwikkeling met name ingezet moeten worden op het versterken van enkele aantrekkelijke locaties dichtbij grote stedelijke concentraties. Dan kan het zowel voor de regiobezoeker als voor de toerist aantrekkelijk zijn om daar naartoe te gaan. De fysieke samenhang kan gecreëerd worden door het aanleggen van routes voor wandelaars en fietsers. Deze routes kunnen een doel op zich worden. Aanvullend aanbod voor verpozen, vermaak of overnachten en voldoende informatie over de historie zijn voor deze routes cruciaal. Fysieke samenhang is bovendien te verbeelden door de locaties in een 'Zuiderwaterlinie-context' te plaatsen. Door middel van (betere) visuele verbindingen (zie voorbeelden op pag.61) waarbij locaties naar elkaar verwijzen. Bijvoorbeeld in Den Bosch, vertel het verhaal van de gehele linie en verwijs naar plaatsen in de omgeving, zo wordt er samenhang gecreëerd zonder dat dat veel investeringen vergt. Daarnaast biedt waterberging kansen voor verschillende vormen van recreatie. Zie hiervoor het voorbeeld van Zwolse Gerenvonder waar een waterbergingsgebied opnieuw is ingericht met natuur en recreatie. Veel voorkomende vormen van recreatie in relatie tot waterberging liggen meer in de lijn van de natuur (wandelen en fietsen, voorbeelden pag. 81) dan van waterrecreatie. Dit laatste stelt immers hoge eisen aan het gebied, de kwaliteit van het water etc.

Staats-Spaanse Linies
Het feit dat de Staats-Spaanse Linies-relicten in veel wat gevallen minder goed te zien zijn dan bijvoorbeeld de fortengordels-relicten vereist een nuance in de aanpak. Zowel voor de Zuiderwaterlinie als de Staats-Spaanse Linies geldt dat plekken die nauwelijks herkenbaar zijn door het toevoegen van bepaalde informatie (zie oa. de voorbeelden op pag. 61-63-71) toch plekken van 'verwondering' kunnen worden. Er zijn enkele prachtige parels met een hoge attractiewaarde, gecombineerd met elementen in het landschap. De parels kunnen als attracties op zich dienen. Ook hier geldt dat vestingsteden als Sluis en Damme een grote aantrekkingskracht hebben op mensen met velerlei bezoekmotieven. Met routes kan de verbinding tussen de verschillende landschappelijke elementen gelegd worden. Het gebied van de Staats-Spaanse Linies is zo mogelijk nog groter dan dat van de Zuiderwaterlinie Noord-Brabant. Het is daarom van belang om de routes in stukken te knippen en ze daardoor haalbaar te maken voor mensen die minder ver willen reizen (de regionale inwoner).

Fortengordels rond Antwerpen
De Fortengordels liggen rond een grote stedelijke concentratie. Het kan dus aantrekkelijk zijn voor veel nabijgelegen inwoners. Voor die groep vormen de forten leuke doelen voor een zondagmiddag-uitstapje of een fietstochtje. Er moet dus regelmatig een afwisselend programma zijn, waardoor mensen vaker terugkomen. Voor de toerist die Antwerpen bezoekt zijn de forten alleen aantrekkelijk als men wat langer in de stad verblijft. De stad zelf biedt immers zoveel interessant aanbod dat men niet snel ook nog buiten de stadsgrenzen gaat kijken. De kans op een bezoek aan de forten neemt toe als er kant-en-klare excursiepakketten zijn die bijvoorbeeld via hotels verkocht kunnen worden: bijvoorbeeld vervoer, rondleiding en lunch in één pakket.

Aanbevelingen

Linie-organisaties
Richt per linie een organisatie op die zich bezighoudt met kennis verzamelen, delen en verdiepen. Deze kennis betreft productontwikkeling, marketing, samenwerking en exploitatie. Zorg ervoor dat deze organisatie kwalitatief goede bemensing heeft die gedurende lange tijd aan de slag kan. Zorg ook voor een beperkt werkbudget.

Marketingmiddelen
Ontwikkel gezamenlijke marketingmiddelen die door toeristische diensten, VVV's en andere promotieorganisaties uitgedragen kunnen worden.

Promoot en verwijs naar elkaar
Leg marketingmiddelen bij elkaar neer, verwijs naar elkaars website op de eigen website, haak aan bij gezamenlijke evenementen als bijvoorbeeld een fortenmaand.

Website
Maak per linie een duidelijke website die naar zoveel mogelijke andere relevante sites doorgelinkt kan worden.

Themabijeekomsten
Zorg dat de samenwerking tussen de linies op gang blijft door regelmatig rond thema's bijeenkomsten te organiseren en kennis te delen. Organiseer studiereizen naar succesvolle nieuwe ontwikkelingen bij andere linies.

Commerciële bedrijven
Kijk verder dan alleen forten en de inhoudelijke kant van de zaak: zoek ook commerciële bedrijven op die producten kunnen gaan ontwikkelen.

Tot slot
Het Interreg IV A-project 'Forten en linies in grensbreed perspectief' loopt tot maart 2012 en is gefinancierd door het Europees Fonds voor Regionale ontwikkeling. Een van de vele activiteiten in dat programma is deze vermarktingsstudie. Gedurende de uitvoering van deze studie hebben de vele bijeenkomsten (o.a. ondernemersbijeenkomsten, studiereizen, dna-sessies) al geleid tot meer netwerkvorming onder de deelnemers. Dit boek vormt de weerslag van deze periode en markeert een mijlpaalmoment waar door velen naartoe is gewerkt. Het is niet het einde van het project maar in feite het startmoment van de volgende fase: het daadwerkelijk gaan vermarkten. De forten en linies zijn die aandacht meer dan de moeite waard.

Colofon

Met dank aan de volgende personen voor hun medewerking, rondleidingen, historische informatie, verhalen en ondersteuning:

_ Winant Halfwerk, Jeannine Christiaansen, Frank Stronkhorst, Brigitte van Klinken (Provincie Zeeland)
_ Mathieu de Meyer (Provincie West-Vlaanderen)
_ Luc Bauters (Provincie Oost-Vlaanderen)
_ Karen Gysen (Provincie Antwerpen)
_ Joost Findhammer, Elles van Pinxteren, Patrick Timmermans (Provincie Noord-Brabant)
_ Evy Van Schoorisse, Philippe Levebvre, Christine Fijnaut (Westtoer)
_ Tom Bosman, Karen Minsaer (Stad Antwerpen)
_ Bart van Damme (Toerisme Meetjesland)
_ Luc Olyslager (Simon Stevin Vlaams Vestingbouwkundig Centrum vzw)
_ Marc van Riet (gemeente Puurs)
_ Ann Thomas (stad Mortsel)
_ David Ross, Willy Verschraegen (St. Menno van Coehoorn)
_ Kwartiermeesters van Fort Altena
_ Arco Willeboordse (gemeente Sluis)
_ Richard Meersschaert (gemeente Sint-Gillis-Waas)
_ Rony de Ridder (camping Fort Bedmar)
_ Elfriede De Puysseleyr (Gemeente Beveren)
_ Paul de Schepper, Clen de Kraker (gemeente Hulst)

En alle deelnemers aan de ondernemersbijeenkomsten, expertpanels, studiereizen en ‘DNA-workshops’.

Voor meer informatie over het project (bijvoorbeeld betreffende de zakelijke rapportage van pag. 12-15) kan contact worden opgenomen met:

_ Provincie Zeeland, Winant Halfwerk, w.halfwerk@zeeland.nl
_ Provincie Noord-Brabant, Joost Findhammer, jfindhammer@brabant.nl
_ Provincie Antwerpen, Karen Gysen, karen.gysen@admin.provant.be
_ Provincie Oost-Vlaanderen, Luc Bauters, luc.bauters@oost-vlaanderen.be
_ Provincie West-Vlaanderen, Mathieu de Meyer, mathieu.de_meyer@west-vlaanderen.be

Adressen van de provincies: recente contactinformatie is terug te vinden op www.staatsspaanselinies.eu

Interreg Vlaanderen Nederland
Europa investeert in uw regio

Provincie Noord-Brabant

Provincie Antwerpen

Provincie Oost-Vlaanderen

Europese Unie
Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling

Provincie West-Vlaanderen
Door mensen gedreven

Staats-Spaanse Linies

Provincie Zeeland

leisuresult tinker

Gebruikte bronnen

Algemeen

_ Projectbrochure Forten en Linies in Grensbreed Perspectief, eindred. M. de Meyer, 2010
_ Vrede van Münster – politieke muziek uit de 80-jarige Oorlog (cd-boekje), Nat. Comité Vrede van Münster, 1998
_ Wikipedia.nl

Staats-Spaanse Linies

_ Staats-Spaanse linies, valorisering van frontierland Zeeuwsch-Vlaanderen
_ H+N+S Landschapsarchitecten, 2003
_ Historisch-Landschapsekologisch onderzoek naar de resten van de Spaanse Linies langs de Zeeuws-Vlaamse grens, P. de Backer eindredactie, 1986
_ Staats-Spaanse linies 1 en 1bis (projectvoorstel in kader van Interreg IIIa-programma Euregio Scheldemond)
_ nota Linies langs de grens, eindredactie M. de Meyer
_ De stilte doorbroken, afstudeeronderzoek E. de Graaf en I. Noorda i.o.v Provincie Zeeland
_ Stercktenbouw, A. Bauwens e.a., uitgave gemeente Sluis, 2006
_ Forten en verdedigingswerken in het Oost- en West-Vlaamse Krekengebied, studie iov Prov. Oost- en West-Vlaanderen, Westtoer 2004
_ Het spookte in Zeeuwsch-Vlaanderen, Joh. de Vries, 1982
_ Zeeuwsch Sagenboek, J.R.W. Sinnighe, 1933
_ Staats-Spaanse linies in West-, Oost- en Zeeuws-Vlaanderen, overzichtskaart met informatie, uitgave gemeente Sluis,
_ Bastions voor Koning en God, Johan Termote, 2004
_ Het Fort Liefkenshoek te Beveren, H. Cools en R. Van Meirvenne, 2005
_ Versterckt Zeeland, P. Stockman/P. Everaers (Prov. Zeeland), 1999
_ DVD Parels aan een ketting, Prov. Zeeland, 2002
_ DVD Lezen in Landschap – de Staats-Spaanse Linies
_ diverse fiets/wandelroutes, zoals:
  - Brochure/fietsroute Forten en dijken tussen Brugge en Damme, Westtoer, 2008
  - Fortenroute, VVV Zeeuws-Vlaanderen
_ Brochure Provinciedomein Fort van Beieren, Provincie West-Vlaanderen, 1999
_ diverse artikelen uit PZC, BN/De Stem, Reformatorisch Dagblad
_ Bestek van een oude fortenlinie, Adrie de Kraker in: Landschap in Archieven, 2002-3
_ Rust, ruimte en militair erfgoed in Zeeuws-Vlaanderen, Arco Willeboordse in: Zeeuws Landschap
_ Over het ontstaan van de fortificaties in Oost-Zeeuws-Vlaanderen en aangrenzend gebied, ing. K.J.J. Brand,
_ Venster op het landschap, Willy Wintein in: Tijdschrift – bulletin van de Heemkundige Kring West-Zeeuws-Vlaanderen, 2007-4
_ websites van diverse gemeenten
_ www.staatsspaanselinies.nl
_ www.ziom.nl

Zuiderwaterlinie

_ Brabantse Biesbosch: natuurlijk strijdtoneel, Van Dijk Advies, 2007
_ De Zuiderfrontier in West-Brabant, Grontmij, 2008
_ Over de hele linie, Patrick Timmermans/Provincie Noord-Brabant, 2006
_ Projectenboek Zuiderwaterlinie, Bureau Buiten i.o.v. Provincie Noord Brabant, 2009
_ Rapport Watercultuur, i.o.v. Waterschap Aa en Maas, 2006
_ Rapport Van defensie tot retentie, St. Cultuurhistorie W-Brabant/Bosch & Slabbers,
_ Fortenroute West-Brabant, St. Cultuurhistorie West-Brabant, 2009
_ diverse artikelen uit BN/DeStem
_ DVD Sporen in het land
_ www.westbrabantsewaterlinie.nl
_ www.waterlinieles.nl
_ www.forten-brabant.nl
_ www.vestingstad.com
_ www.degroenevesting.nl

Fortengordels rond Antwerpen

_ Herover de Forten, studie van Provincie Antwerpen 2002
_ Verkennende nota Fortengordels, Provincie Antwerpen, 2006
_ Fortengordels rond Antwerpen: een toekomstvisie, (ppt) Karen Gijssen/ Prov Antwerpen
_ Vesting 2006-1, Simon Stevin – Vlaams Vestingbouwkundig Centrum, 2006
_ Brochure Van Burcht tot Brialmont, Stad Antwerpen
_ De val van Antwerpen, ooggetuigeverslag van Jozef Muls, 1918
_ websites van de diverse forten
_ www.fortenvanbelgie.be
_ www.fortenantwerpen.be
_ www.natuurpunt.be
_ www.fortengordel.be

Beeldmateriaal

Foto’s zijn verkregen via Provincie Antwerpen,Provincie West-Vlaanderen, Provincie Oost-Vlaanderen, Provincie Zeeland, Provincie Noord-Brabant, Grafische dienst gemeente Beveren, Vilda (Yves Adams), Gemeente Sluis, de Zwin-Polder (Dirk Van Craeynest), Stad Antwerpen, Toerisme Waasland (Sara van Cotthem), Bart Degrande, David Ross, Barbara Slagman, Ernst Teule, Beeldbank Tinker Imagineers, iStock en SXC.
Getracht is alleen beelden op te nemen waarvan publicatie vrij is. Indien lezer van oordeel is dat beelden zijn opgenomen zonder dat aan vereiste formaliteiten is voldaan dan bieden wij onze verontschuldiging aan. Indien alsnog een regeling moet worden getroffen neem dan alstublieft contact op met de Projectorganisatie ‘Forten en linies in grensbreed perspectief’, dhr. Winant Halfwerk, email: w.halfwerk@zeeland.nl, telefoon: 0118-752108.

Tinker Imagineers / Leisure Result, november 2010
Nils van Keulen, Carolien Wentink, Marijn Harteveld, Anna Hoving. Barbara Slagman, Ernst Teule, Janneke Kuysters, Anita Eggink, Roeland Tameling, Jolijn Weisscher

